

Erfgoud

de smaak van de 19e eeuw
OPEN MONUMENTENDAG GOUDA 2010 €8

Nieuwe technieken,
nieuwe bouwstijlen

Kerkgebouwen als spiegel
van religieuze identiteit

De eeuw van glas,
ijzer en beton

Kijkwijzer 19e eeuwse
stijlelementen

10 Goudse monumenten uit
de route van 2010

Gouda schoon en gezond
door riool en waterleiding

Kinderpagina: wat leerde je
150 jaar geleden op school?

INHOUDSOPGAVE de smaak van de 19e eeuw

p 6

SMAAKBEPALENDE ONTWIKKELINGEN

Wat industrialisatie, kennis en techniek teweeg brengen

Economische dynamiek trekt Gouda uit het slop

De stoommachine luidt het einde in van de langdurige malaise in Gouda p 6

Weg met de stadsmuur: ruim baan voor vooruitgang

Over het waarom van de sloop van poorten en muren in de 19e eeuw, en over de schamele overblijfselen die resten p 10

Bouwen voor de uitbreidende industrie

Hoe de economische ontwikkeling zorgt voor nieuwe gebouwtypen en nieuwbouw buiten de singels p 22

Liever niet de smaak van 'levend' water

De 19e eeuw mag het grachtenwater dan lekker vinden; gezond is het zeker niet. Stadsdokter Büchner strijdt voor riolering en waterleiding p 38

Boeken voor de massa

De Goudse uitgeverij van Goor speelt een belangrijke rol in de verspreiding van kennis, smaak en 'opvoeding van het volk' p 42

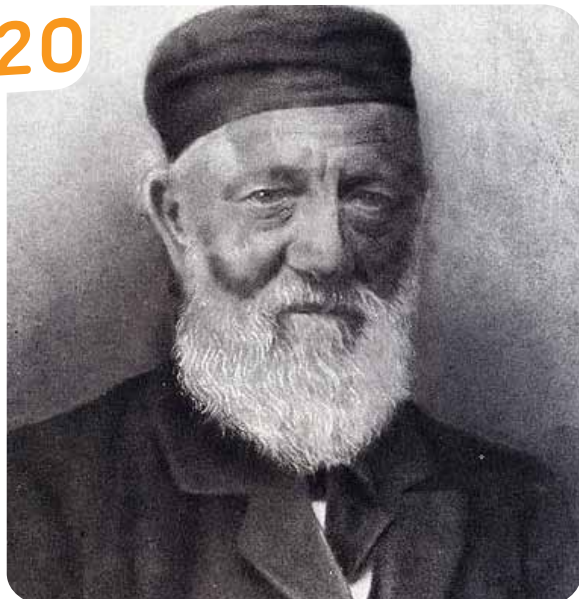
p 38

GOUDSE SMAAKMAKERS

Portretten van markante Gouwenaars uit de 19e eeuw

p 20

Anna Barbara van Meerten Sociaal bewogen en onconventioneel is deze domineesvrouw. Ze ijvert een leven lang voor het 19e eeuwse ideaal van volksverheffing p 12

Jan Bertelman De bevoegen tekenpedagoog ontwikkelt een eigentijdse methode om het tekenen aan te leren p 20

C.P.W. Dessing Deze bouwmeester is een schoolvoorbeeld van de 19e eeuwse professionalisering van de architect. Zijn gebouwen vallen vooral bij katholieke opdrachtgevers in de smaak p 46

D.J. van Vreumingen Over de ontwikkeling van de kunst en de keuzes van deze succesvolle amateurschilder en maatschappelijke duizendpoot p 50

p 15

SMAAKVERSCHILLEN

Tussen nostalgie en vooruitgangdenken

De eeuw van glas, ijzer en beton

Nieuwe materialen en moderne technieken zorgen voor een grote rijkdom aan vormen en stijlen **p 15**

Karakteristieke stijlelementen in beeld

Waarom herkent u een neorenaissancistisch gebouw; wat typeert de Jugendstil? Na de rondgang langs prachtige Goudse voorbeelden weet u er alles van **p 24**

Kerkbouw: meer dan smaak alleen

Katholieken kiezen voor de neogotiek; protestanten voor sobere bouwstijlen. Dat is vooral een kwestie van religieuze identiteit **p 44**

Bouwen op de drempel van de moderne tijd

Parken, gedenktekens, bankgebouwen, scholen: voor wie goed kijkt, zijn de 19e eeuwse idealen en gedachten overal zichtbaar **p 52**

p 52

UITGELICHT

10 monumenten uit de 19e eeuw

te bezoeken op Open Monumentendag 11 september 2010

p 27-36

Kinderpagina

Naar school in de 19e eeuw **p 56**

INTERVIEWS

Hedendaagse smaakmakers over de 19e eeuw

Hugo van den Hoek
Ostende (Kunstpuntgouda):
'19e eeuwse muziek zit vol
drama en emotie' **p 14**

Ranti Tjan (voorheen
museumgoudA): 'Van
Bergen IJzendoorn is mijn
icoon' **p 19**

John de Heij
(theatermaker): 'theater
brengt monumenten tot
leven' **p 37**

Arthur Staneke (Kookhuis
Jantrus): 'niet meer dan
drie keer per week zalm'
p 41

Nan van Schendel
(Openbare Bibliotheek):
'van moraal naar gevoel'
p 49

De plattegrond toont alle panden die op Open Monumentendag 2010 zijn opgesteld en/of opgenomen in de wandelroute. Geel gemarkeerd zijn de panden die in 'Uitgelicht' op pagina 27 – 36 worden besproken.

(1) **Stadhuis** – Markt 1

(2) **Arti Legi** – Markt 27

(3) **Kaaswaag** – Markt 35–36

(4) **Agnietenkapel** – Nieuwe Markt 100

(5) **Vrij Evangelische Gemeente** –
Turfmarkt 23

(6) **Spiegel tent** – Turfmarkt 51

(7) **Voormalige telefooncentrale** – Achter
de Vismarkt 19

(8) **Vergadering van Gelovigen**
– Peperstraat 20

(9) **Restaurant Brunel** – Hoge Gouwe 23

(10) **Pastorie Gouwekerk** –
Hoge Gouwe 39–41

(11) **Oudkatholieke kerk** –
Hoge Gouwe 107

(12) **Sint Joostkapel**, Evangelisch–
Luthersgemeente – Lage Gouwe 134

(13) **Woonhuis familie Mertens** – Lage
Gouwe 140

(14) **Woonhuis familie Van Beukering**
– Lage Gouwe 166

(16) **Crabethbrug** – ter hoogte van
Hoge Gouwe 153

(15) **Christelijk Gereformeerde Kerk**
– Hoge Gouwe 139/141

(17) **GEB-Gebouw** – Hoge Gouwe 169

(18) **De drie Notenboomen** –
Kattensingel 2/3

(19) **Hofje van Letmaet** (achterkant)
– Nieuwe Haven 274–276

(20) **Hofje van Cinq** (achterkant)
– Nieuwehaven 258

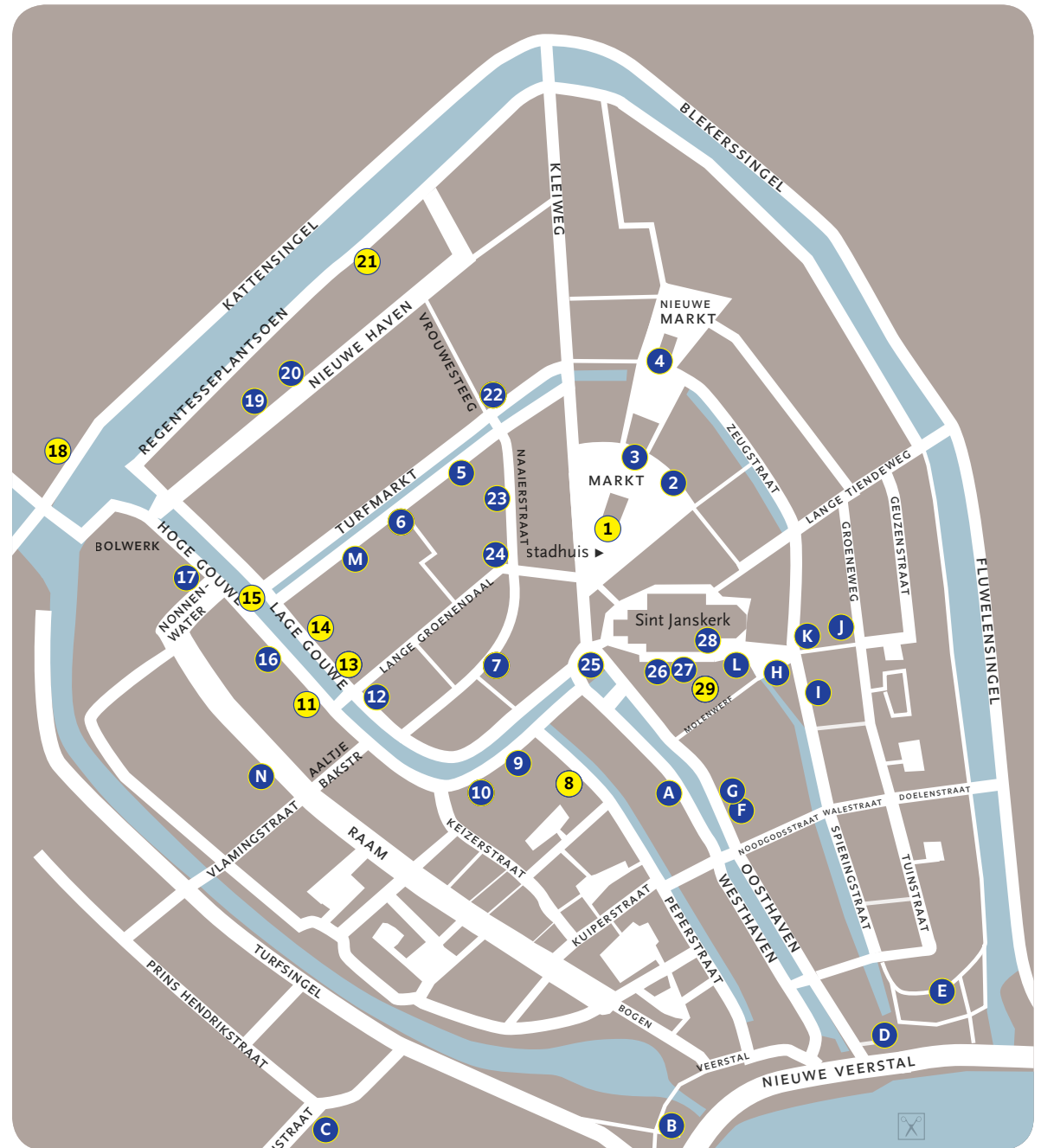
(21) **Woonhuizen Regentesseplantsoen**
22, 28–32

(22) **Verzetsmuseum tuin** – Turfmarkt 30

(23) **Woon/winkelpanden** –Naaierstraat
14, 12, 5, 4

(24) **Bakkerij Van den Berg** – Lange
Groenendaal 32

(25) **Gebouw 'De Zon'** – Wijdstraat 1

(26) **Archeologische Vereniging Golda**
– Achter de Kerk 14a

(27) **Steenhouwerhuisje** – Achter de
Kerk 10 – 13

(28) **Sint-Janskerk** – Achter de Kerk 16

(29) **MuseumgoudA** – Achter de Kerk 14

OVERIGE TE BEZICHTIGEN OBJECTEN

A Nationaal Farmaceutisch museum
Huize de Moriaan – Westhaven 29

B Museumhavencafé (Ijsselhuis) –
Schielands Hoge Zeedijk 1

C Stichting Oude Begraafplaats
– Vorstmanstraat

D Molen 't Slot – Punt 17

E Houtmansplantsoen

F Stichting Gouds Metaheerhuis
– Oosthaven 31

G Galerie de Hollandse Maagd
– Oosthaven 28

H Willem Vroesenhuis – Willem
Vroesenplein 16

I Centrale Bibliotheek – Spieringstraat 1

J Streekarchief Midden Holland
– Groeneweg 30

K Jeruzalemkapel – Jeruzalemstraat 12

L Galerie Menno Meijer – Achter de
Kerk 17

M Pand Lint –Turfmarkt 69

N De Spielwinkel – Raam 60/62

BUITEN DE BINNENSTAD EN DUS NIET OP DE KAART

Malle molen – Eerste Moordrechtse
Tiendeweg 3 (achter Karwei)

Watertoren – Schielands Hoge Zeedijk 2

Stolwijker sluis – Gouderaksedijk, ter
hoogte van 14 en 43

De Waaiersluis – Goejanvervelledijk
ter hoogte van 16, voormalige
sluiswachterswoning

COLOFON

Erfgoud (ISSN nummer 1877-4326) is een uitgave van de Stichting Open Monumentendag Gouda. Dit nummer, met als thema 'de smaak van de 19e eeuw', verschijnt ter gelegenheid van de 24e Open Monumentendag op 11 september 2010. Erfgoud verschijnt eenmaal per jaar en is verkrijgbaar bij de boekhandels in de Goudse binnenstad, museumgoudA (Achter de Kerk 14), Streekarchief Midden-Holland (Groeneweg 30) en VVV Gouda (Lange Tiendeweg 29-31). Oplage 1000 exemplaren, verkoopprijs € 8,-.

Redactie Ruud Hofman, Jac. Piepenbrock, Lilian van der Poel, Barbara Sjoerdsma, Marije Strating, Margreet Windhorst

Beeldredactie Jac. Piepenbrock en Marije Strating

Eindredactie Barbara Sjoerdsma en Margreet Windhorst

Auteurs Dolf Broekhuizen, Miranda van Elswijk, Henny van Dolder-de Wit, Nico Habermehl, Tom Hage, Ruud Hofman, Heleen Janssens, Jan Kompagnie, Michaël Lucassen, Jan Posthumus, Lilian van der Poel, Henkjan Sprokholt, Marije Strating, Margreet Windhorst, Bregje de Wit.

De rubriek Uitgelicht kwam tot stand m.m.v Henny van Dolder-de Wit, Lilian van der Poel en Marije Strating.

Door auteurs opgegeven bronvermeldingen en literatuurverwijzingen zijn niet gepubliceerd maar wel op te vragen bij de redactie (redactie.erfgoud@omdgouda.nl).

Fotografie Ruud Hofman, Reina Jung, Iris Loonen, Jac. Piepenbrock, Lilian van der Poel, Marije Strating, Michelle Weststraete.

De redactie doet haar uiterste best om te achterhalen of en zo ja voor welk materiaal er sprake is van eventuele rechten van derden. Mocht u menen dat u rechten kunt doen gelden op afbeeldingen in deze uitgave, dan verzoeken wij u vriendelijk contact op te nemen via redactie.erfgoud@omdgouda.nl.

Met dank aan Streekarchief Midden-Holland en museumgoudA voor het ter beschikking stellen van beeldmateriaal.

Ontwerp en typografie Peterpaul Kloosterman, 2pk.nl

Druk 3is1 Grafimedia

Coverfoto's: Iris Loonen, irisloonen.nl

Voorkant: gietijzeren wenteltrap in de watertoren aan de Schielands Hoge Zeedijk

Achterkant: exterieur van de watertoren

Boven colofon: vormstenen in de gevel van de Vergadering van Gelovigen, Peperstraat (foto Marije Strating)

Voorwoord

De Stichting Open Monumentendag Gouda geeft dit jaar voor de vierde keer het magazine Erfgoud uit. De inhoud van de editie 2010 is, net als onze activiteiten op zaterdag 11 september, gewijd aan 'de smaak van de 19e eeuw'. Een eeuw van grote contrasten: stilstand aan het begin en vooruitgang aan het einde van de eeuw, nieuwe rijken naast vele (kans)armen, hang naar het verleden tegenover de gretigheid om de toekomst te omarmen. Al die tegenstellingen bepalen en verklaren de eigenheid van de eeuw. En zo heeft de redactie van Erfgoud het begrip 'smaak' ingevuld: ze heeft zich verre willen houden van waardeoordelen over smaak en wansmaak, maar vooral willen laten zien wat deze voorbije eeuw karakteriseert en hoe die karaktertrekken weerspiegeld worden in de (bouw)kunst.

Die benadering heeft een gevarieerd tijdschrift opgeleverd. U leest natuurlijk vooral veel over de bouwkunst van de 19e eeuw, over wat daarvan verdwenen is en over wat u er vandaag nog van kunt tegenkomen. Daarnaast krijgt u een flinke dosis achtergrondinformatie over de economische, sociale en technologische ontwikkelingen die de 19e eeuw kenmerkten en over hoe die ontwikkelingen de architectuur en het stadsbeeld mede bepaalden.

Vier portretten beschrijven Goudse smaakmakers uit de 19e eeuw, mensen die bepalend waren voor de ontwikkeling van de stad in deze tijd. Dan gaat het natuurlijk om iemand als C.P.W. Dessing, wiens Gouwekerk het aanzien van de stad ingrijpend veranderde. Maar ook maakt u kennis met stadsdokter Büchner, die als pleitbezorger van riolering en waterleiding het leefklimaat van de stad voorgoed verbeterde.

In interviews vertellen hedendaagse smaakmakers zoals Ranti Tjan over de smaak van de 19e eeuw op hun eigen werkgebied: wat had het stadsmuseum en het theater te bieden, hoe werd er gekookt, gemusiceerd, wat werd er geschreven en gelezen? Onder de noemer 'Goudse monumenten uitgelicht' krijgt u informatie over tien monumenten die u op 11 september 2010 kunt bezoeken.

De kinderpagina blijft dicht bij de dagelijkse bezigheden van kinderen en besteedt aandacht aan scholen, leerplicht en schoolboeken.

Uiterlijk is het blad flink veranderd. De Goudse ontwerper Peterpaul Kloosterman nam Erfgoud mee in de vernieuwing van de huisstijl van Open Monumentendag. Het resultaat is een tijdschrift waarin zowel tekst als beeld nog beter tot hun recht komen.

De organisatie van Open Monumentendag en alles daaromheen valt of staat met de inzet van velen. Wij bedanken bij deze alle vrijwilligers, sponsors en in het bijzonder de auteurs, fotografen, ontwerper en redacteurs die Erfgoud 2010 tot stand hebben gebracht.

Wij wensen u veel plezier bij het lezen van Erfgoud en natuurlijk tijdens Open Monumentendag op 11 september 2010.

Namens de Stichting Open Monumentendag Gouda
Koos Gerritsen, voorzitter

Een hogere levensstandaard voor alle standen

Economische dynamiek trekt Gouda uit het slop

TEKST: JAN KOMPAGNIE

Tot 1850 kent Gouda een hoge werkloosheid, die gepaard gaat met apathie en berusting. Maar als ook hier de stoommachine zijn intrede doet, komt Gouda eindelijk in beweging. Ondernemers gaan efficiënter samenwerken en scheppen werkgelegenheid. Arbeiders verenigen zich in vakbonden. Deze ontwikkelingen brengen dynamiek en welvaart.

Rond 1900 staat de welvaart in Gouda op een redelijk peil. Hoe anders is dat in het begin van de 19e eeuw. Dan bevindt de economie in Gouda zich op een dieptepunt. De neergang is al vanaf 1750 begonnen. Tot dat jaar zijn de pijpenmakerijen de kurk waarop de economie drijft. Daarna verdwijnen ze geleidelijk uit het stadsbeeld, met name doordat de export van pijpen stagneert. Algehele malaise heerst ook in de pottenbakkerijen, de garen- en touwbedrijven en in kleinere bedrijfstakken. Zelfs innoverende bedrijven als de katoendrukkerij Van Bergen en Co houden het niet vol. Vaak al na een paar jaren moeten zij hun deuren sluiten. De blekerijen en zeepziederijen gaat het iets meer voor de wind.

Vlucht in de alcohol

Zo ontvouwt zich een droefgeestig beeld van economisch Gouda. Tekenend is de waarneming van Gijsbert Karel van Hogendorp, de opsteller van de eerste Nederlandse grondwet van 1814. Hij constateert in 1819 dat er in Gouda meer 'uitgehongerde lichamen' zijn dan elders. Ook stadsdokter Willem Frederik Büchner beschrijft hoe armoedig en achterlijk het bestaan voor de meeste inwoners van Gouda is. De ellende bereikt een dieptepunt in 1845 en 1846, wanneer de aardappelooft mislukt. Veel Gouwenaars sterven dan van de honger. Ook de kindersterfte in Gouda is hoog. Overlijdt er landelijk 1 op de 22 geboren, hier is dat 1 op de 14. Onvrede, gebrek en machteloosheid worden weggedronken met behulp van vele liters jenever. Büchner constateert: 'Het is de bron, waaruit alle ondeugden opwellen'. Cholera-epidemieën en andere ziekten teisteren

De gemeente exploiteert vanaf 1887 de gasfabriek aan de Vest, een indrukwekkend icoon van de vooruitgang in Gouda

(collectie Streekarchief Midden-Holland)

de bevolking. De gemiddelde levensduur is dan ook kort, de fysieke gesteldheid van de arbeiders zwak. De standen leven gescheiden. Burgemeesters, fabrikanten en artsen bewonen hun statige panden aan Gouwe en Haven. Hun personeel is gehuisvest in het laaggelegen deel van Gouda, zoals het Paradijs en de Vogelenzang. In Gouda zijn vele kerkelijke en burgerlijke armenzorginstellingen actief. Een groot aantal mensen leeft van de bedeling en de liefdadigheid. Van de armen wordt als 'tegenprestatie' voor de hulp dankbaarheid, respect, kerkbezoek en een nuttige besteding van de ondersteuning verwacht. Men bedelt massaal in en rond Gouda. In 1850 wordt daarom de Werkinrichting tot wering der bedelarij opgericht. De werkinrichting vindt onderdak in het complex van het voormalige Cellebroedersklooster en

Er is grote belangstelling voor werk in ruil voor voedsel in de Werkinrichting tot wering der bedelarij aan de Groeneweg. De armen sorteren er erwten en kloppen er spijkers recht (collectie Streekarchief Midden-Holland)

de Latijnse School aan de Groeneweg. In ruil voor voedsel moeten de hulpbehoevenden er touwpluizen, erwten sorteren, veters rijgen en spijkers recht kloppen. De animo ervoor is enorm: alles is beter dan omkomen van de honger.

De economie herstelt

In 1800 werkt nog maar een enkele ondernemer in Nederland met stoom. Zijn fabrieken met stoommachines vóór 1850 nog een uitzondering in Gouda, anno 1881 telt de stad 49 fabrieken met in totaal 61 stoommachines. Dit geeft aan dat er vanaf 1850 een grote kentering heeft plaatsgevonden. De stad ontwaakt en vindt aansluiting bij de landelijke trend. Ondernemers zorgen voor vernieuwingen in het productieproces en verbeteren zo hun concurrentiepositie. Arbeiders voelen zich steeds meer betrokken bij hun werk en bedrijf. Er vindt schaalvergroting plaats: kleine bedrijfjes met weinig arbeiders verenigen zich

tot grote ondernemingen met veel personeel. De belangrijkste aanjager van dit alles is de stoommachine.

De eerste tekenen van de nieuwe tijd zijn waar te nemen bij zeepziederij 'De Hamer', later bekend geworden onder de naam 'Viruly'. Daar wordt in 1841 een stoomketel geplaatst. Door deze belangrijke innovatie weet het bedrijf met gemak het hoofd te bieden aan de concurrentie. De modernisering zet na 1850 door. Twee nieuwe bedrijven fungeren als motor van het moderniseringsproces in Gouda: de Stearine Kaarsenfabriek en de Machinale Garenspinnerij. Beide groeien uit tot succesvolle ondernemingen die veel werk verschaffen, waardoor de armoede en de lethargie worden teruggedrongen. De welvaart neemt toe, de gemiddelde levensduur stijgt en zaken als prostitutie verdwijnen nagenoeg geheel. De arbeiders worden nu beter beloond dan voorheen. De werkgevers zijn ook steeds meer van hen afhankelijk. De arbeiders zijn zich

STAND BEPAALT SMAAK

De standen in de 19e eeuw zijn gemakkelijk van elkaar te onderscheiden. De arbeiders dragen een pet, de hogere standen een hoed. In Onder de Boompjes, net buiten de singels, wonen handwerkslieden en dienstboden. Op de foto hieronder één man met een hoed, dus een dominee, een dokter of notaris. De drie zittende mannen zijn buurtbewoners. Naast hen hun vrouwen, eentje blootshoofd, de ander met een witte muts. Ze kletsen in alle rust bij. Hoeden dragen ze niet, dat doen alleen dames. Smaak, zo blijkt, is standgebonden.

De Goudsche Machinale Garenspinnerij, opgericht in 1861, is een grote werkgever.

Dit is een opname van een briefhoofd uit 1896 (collectie Streekarchief Midden-Holland)

MOTOREN VAN Vernieuwing

In 1853 richten drie mannen een aardappelsiroopfabriek op onder de naam Schoneveld, Westerbaan en Co. Omdat het de aardappelen zoveel mogelijk vers wil verwerken, dus in herfst en winter, ligt het bedrijf in de zomer stil. Gezocht wordt naar mogelijkheden om de dure stoommachines ook in de zomerperiode te laten draaien. Lang overleg resulteert in 1858 in de oprichting van NV Stearine Kaarsenfabriek Gouda op de Schielands Hoge Zeedijk. Dit bedrijf wordt, vooral na forse kapitaalinjecties in 1860-1861, een groot succes. In 1871 biedt de Kaarsenfabriek al aan vierhonderd mensen werk. Behalve kaarsen en stearine verkoopt de fabriek ook olie en glycerine. Zo ontwikkelt de Kaarsenfabriek zich tot een internationaal oleochemisch bedrijf.

Om de buitenlandse concurrentie het hoofd te bieden slaan vijf kleingarenfabrikanten in 1861 de handen ineen. Zij richten de Goudsche Machinale Garenspinnerij aan de Turfsingel op. De fabriek gebruikt volop stoomkracht. Ook dit samengaan, dat concurrentie tegengaat en doelmatigheid bevordert, wordt een succes. Velen verdienen nu een boterham in de spinnerij. De mannen krijgen tussen de 8 en 20 gulden, de vrouwen tussen de 3,50 en 6 gulden. Er vinden veelvuldig uitbreidingen van gebouwen en machinepark plaats.

bewust van hun toenemende machtspositie. In 1896 breekt een staking uit in de Garenspinnerij om betere arbeidsvoorwaarden af te dwingen. Vele arbeiders worden in datzelfde jaar lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Ook vakbonden als het protestants-christelijke Patrimonium zien hun ledenbestand toenemen.

Uitbreiding industrie

Belangrijk zijn ook de activiteiten van de uit Breukelen afkomstige aannemer Nederhorst. Het in 1872 door hem opgerichte bouwbedrijf heeft al gauw ruim honderd man in dienst. Na 1860 komen er steeds meer industrietakken bij. Naast de hiervoor genoemde bedrijven gaat het met name om sigaren- en tabaksfabrieken en vestigingen voor de metaalnijverheid, scheepsbouw en de bouw. Ook als dienstencentrum wordt Gouda steeds belangrijker: kaas-, boter- en veemarkten trekken mensen uit de wijde omgeving. Eeuwenlang is de aardewerknijverheid in Gouda van groot belang geweest. Maar deze industrietak blijft in de 19e eeuw nog lang in mineur, vooral door de eerder genoemde neergang in de pijpenproductie door teruglopende export. Pijproken raakt daarbij

ook nog uit de mode. De smaak verandert, het roken uit lange stenen pijpen wordt als ouderwets gezien. Een beetje man gebruikt een houten of meerschuijmen exemplaar of steekt een sigaar op.

Aan het eind van de 19e eeuw is er plots toch een verrassende bloei in de aardewerkindustrie door de opkomst van de plateelbakkerij en de fabricage van fijn aardewerk. Gouds mat en glanzend plateel verwerven internationaal een grote reputatie; de afzet ervan is groot. Fabrikanten zijn onder meer Goedewaagen, Zenith en Plateelbakkerij Zuid-Holland.

Rol van de overheid

Een vraag die in de 19e eeuw voortdurend klemt, is die naar de rol van de overheid in het economische en maatschappelijke bestel. Liberalen staan een minimale overheidsbemoediging voor. Sociaal-democraten zijn van mening dat de overheid wel degelijk een taak heeft ter regulering van economie en samenleving. Waar particulieren het laten afweten, moet de overheid handelend optreden. Vanaf het midden van de 19e eeuw wordt steeds meer gas gebruikt, bijvoorbeeld voor de verlichting in de stad. In 1887 neemt de lokale

Het pand van de Garensponnerij aan de Turfsingel. Het wordt in 1917 gebouwd nadat de oude fabriek op dezelfde plek in vlammen op ging. Architect is J. Hartkamp (foto Marije Strating)

overheid de gasexploitatie ter hand door de oprichting van een gasfabriek en het aanleggen van gasaansluitingen naar particulieren. Wat de infrastructuur betreft: begin 19e eeuw is er nog een postwagendienst over de straatweg Gouda-Rotterdam. In 1855 wordt Gouda beter bereikbaar door zijn aansluiting op de aftakking van de Rijnspoorweg Amsterdam-Keulen. Deze aftakking loopt van Utrecht naar Rotterdam. In 1870 krijgt de stad een spoorverbinding met zowel Den Haag als Amsterdam. De eerste Goudse telefoon wordt in 1897 in gebruik genomen. Enige jaren later start het Gemeentelijk Electriciteits Bedrijf zijn activiteiten, waardoor behalve particulieren ook bedrijven gebruik van elektriciteit kunnen maken.

Van essentieel belang voor de volksgezondheid is het tegengaan van het gebruik en de vervuiling van het grachtwater. Uitwerpselen worden vanaf 1872 via het riool afgevoerd en niet meer in de grachten gedumpt. De gemeente bouwt een watertoren aan de Schielands Hoge Zeedijk, die in 1883 af is en de stad schoon water levert. Riolering en waterleiding, dat worden de wapens in de handen van het gemeentebestuur waarmee het

de onhygiënische toestanden bestrijdt. Via de Hinderwet, die al van 1875 dateert, houdt de overheid een vinger aan de pols om overlast van velerlei aard door bedrijven tegen te gaan.

Verheffing van de arbeider

Door de maatregelen van de overheid komt ook de ziekenzorg op een hoger plan. In het Catharina Gasthuis worden vele hulpbehoevenden verpleegd. Onder hen arme ouden van dagen en minvermogenen die zich geen verpleging thuis kunnen veroorloven. Vooruitstrevende burgers proberen het volk te verheffen. Zij doen dit onder meer als lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waar de Nutsspaarbank, de Volksbibliotheek en de Volksuniversiteit uit voortkomen. Zo wordt een spaar-, lees- en leercultuur gecreëerd. De woningbouw verbetert. Dat is hard nodig ook. Door de bevolkingstoename zijn open achtererven dichtgebouwd; lucht en ruimte worden schaars. De meeste huizen zijn smal en laag en kennen slechts één verdieping. Bij een hoger waterpeil dan normaal, bijvoorbeeld door het schuren of spoelen van de grachten, gebeurt het vaak dat er zeven centimeter water op de vloeren staat. De doorweekte

vloeren maken de woningen vochtig, waardoor schimmel- en zwamvorming ontstaat. Dat, gevoegd bij het slechte voedsel, vies drinkwater en de schadelijke dampen van de grachten, mesthopen en riolen, zorgt voor een slechte gezondheidsomgeving.

Door de bouw van de wijk Korte Akkeren kunnen vele onhygiënische woningen worden afgebroken. De bouw van deze keurige arbeiderswijk, die rond 1880 begint, betekent de eerste grote stadsuitbreiding buiten de singels. De huizen nodigen nu uit tot een sobere maar smaakvolle inrichting. De dynamiek van industrialiserend Gouda heeft zo de arbeidersklasse verheven en de afstand tot de hogere stand verkleind. Voor de gewone man is het leven daardoor in de loop van de eeuw aanzienlijk verbeterd.

Jan H. Kompagnie is archivaris en historicus en werkt bij het Nationaal Archief in Den Haag. Hij werkte mee aan 'Duizend jaar Gouda. Een stads-geschiedenis' en was jarenlang hoofdredacteur van het Goudse historische tijdschrift Tidinge. In 2009 publiceerde hij 'De Schrik van Gouda', over het optreden van SD'er Han Balvert in Midden-Holland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Deze kaart uit 1847 toont de Rotterdamse of Dijkspoort met plantsoen. De stadsmuren zijn al verdwenen; de vestingwerken hebben geen functie meer. Sloop is aanstaande (collectie Streekarchief Midden-Holland)

‘Om de avenuen van de stad merkbaar te verfraaien’

Stadsmuur en poorten in 19^e eeuw gesloopt

TEKST: HENKJAN SPROKHOLT

Al in 1802 wil Gouda haar stadsvesten slopen. Als verdedigingswerken zijn ze niet meer functioneel en het onderhoud is duur. Langzaam verdwijnen zo de beeldbepalende muren en poorten uit het stadsbeeld. In onze tijd is zo'n besluit ondenkbaar; toen zag men het als een teken van vooruitgang. Wat rest zijn enkele schamele overblijfselen.

In 1787 doen de stadsmuren van Gouda nog dienst. Met weinig succes weliswaar, want in dat jaar marcheren de Pruisen massaal de stad binnen. De zwaar verouderde en verwaarloosde stadsverdediging is geen partij voor dit professionele leger.

Met de vestiging van de Bataafse Republiek in 1795 breekt voor steden een volkomen nieuwe tijd aan. Er verandert meer dan hen lief is. Zij verliezen hun autonomie en worden kleine bestuurlijke eenheden binnen een groter staatkundig geheel. Stadsrechten, privileges, gildes, schutterijen... het verdwijnt allemaal. Hiermee verliezen ook de vestingwerken hun nut, behalve bij die steden die onderdeel uitmaken van een linie of die strategisch gelegen zijn.

Duur, zinloos en bouwvallig

Door het verlies van monopolies en privileges raken steden als Gouda in enkele jaren tijd vrijwel al hun inkomsten kwijt. Dat, gevoegd bij de greep die de Fransen overal in de schatkist doen, is fataal. In korte tijd wordt Gouda straatarm. Het onderhoud van de stadsvesten wordt te kostbaar. Daarom overweegt het stadsbestuur al in 1802 om de muren af te breken. Toch kiest men dan nog voor reparatie. In 1811 wordt niettemin besloten tot sloop van zes bouwvallige torens. Vanaf 1817 verdwijnt, stukje bij beetje, ook het ene stuk stadsmuur na het andere.

De poorten blijven nog even intact, maar vanaf 1833 worden ook deze buiten gebruik gesteld. Ze bemannen heeft weinig zin meer: de muren zijn nu goeddeels verdwenen, zodat je zo om de poorten heen kunt lopen. De Tolpoort naast het Tolhuis sneuvelt in 1841 als eerste. In 1843 volgen de Potterspoort en de Kleiwegspoort.

Een kwestie van smaak

Een fervent tegenstander van sloop is koning Willem II. Het Provinciaal Blad van Zuidholland van 23 september 1845 publiceert de ‘mededeeling dat het Zijner Majesteits wil is, dat voortaan nergens, waar poorten of wallen aanwezig zijn, de amotie (afbraak) daarvan plaats hebbe’. Hier spreekt Willems grote liefde voor kunst en cultuur en voor de middeleeuwse bouwkunst in het bijzonder.

De voorstanders van sloop, waaronder de kroonprins, wachten tandenknaarsend hun kans af. Een reden voor sloop hebben ze amper, buiten het argument van de onderhoudskosten. Het verkeer is in die tijd nog niet zo druk dat de poorten een obstakel vormen en de vrijgekomen grond is nooit gebruikt voor woningbouw. Het is vooral een modeverschijnsel, een kwestie van smaak dus: het idee dat de poorten hopeloos ouderwets zijn en niet passen bij een stad die vooruitkijkt. In Gouda meent het stadsbestuur door de sloop ‘de avenuen van de stad merkbaar te verfraaien’.

Gretige slopers

Na de dood van koning Willem II in 1849 wordt de slopershamer massaal ter hand genomen. Anders dan zijn vader, met wie hij een uitgesproken slechte relatie had, moedigt Willem III sloop zonder meer aan. Behalve dat hij weinig opheeft met kunst en geschiedenis – hij dankt zijn bijnaam Koning Gorilla aan zijn

Het restant van de Dijkspoort is nog te vinden in de Catharinatuin van museumgouda (foto Marije Strating)

vrijwel universele lomphed – ziet hij er ook een mooie gelegenheid in om de oude macht van de steden te breken. Zijn vader heeft zich in 1848 neergelegd bij Thorbecke’s grondwet en de inperking van zijn macht als soeverein vorst. Willem III verzet zich echter heftig tegen de constitutionele monarchie, die zijn macht inperkt.

Net als vele andere steden maakt Gouda gretig gebruik van Willems sloopzucht. Al in 1850 worden de voorwaarden voor sloop van de Dijkspoort, de Veerstalpoort en de Tiendewegspoort op papier gezet. Dit zijn onmiskenbaar de meest monumentale poorten van de stad. Desondanks besluit een nipte meerderheid van het college tot hun sloop. Op 29 maart 1851 volgt Koninklijke goedkeuring. Hoe men popelt om de poorten te slopen, blijkt uit het feit dat de sloop van de Tiendewegspoort moet worden uitgesteld omdat de gevangenis nog in gebruik blijkt te zijn. Plannen voor een nieuwe gevangenis zijn er nog niet eens. De werkzaamheden aan de andere twee poorten zijn al uitbesteed, als blijkt dat ook de Veerstalpoort nog in gebruik is. Hier woont de gepensioneerde J. Verspuij, die geen andere woning kan betalen. Maar daar heeft de raadsvergadering geen consideratie mee. In dezelfde vergadering wordt besloten om nog wel onderdelen van de poorten te behouden. Men besluit het uurwerk van de Dijkspoort over te brengen naar de Barbaratoren. Ook dienen de slopers ornamenten en bodemvondsten te bewaren.

Weinig bewaard

Alle voornemens ten spijt, verdwijnt veel van wat bewaard had moeten blijven. Zo komt het

fraaie natuurstenen reliëf van de Dijkspoort in zwaar beschadigde toestand aan op het Stadserf. De aannemer wordt beboet wegens onachtzaamheid. Hoe groot de schade is, blijkt uit het feit dat tegenwoordig van de Dijkspoort alleen het stadswapen met leeuwen en vier kapitelen over zijn. Het staat in de Catharinatuin, vlak bij de entree van Gouda (Achter de Kerk 11a). Van de Veerstalpoort is zelfs niets over. Ook het eenvoudig te redden vrijstaande beeld van Hercules in de gevel van die poort is verloren gegaan. Later is bij baggerwerkzaamheden in de IJssel nog een leeuwtje teruggevonden. Bij het archeologisch onderzoek naar de Dijkspoort in 1991 werden nog enkele brokken bewerkte natuursteen geborgen.

Uurwerk Barbaratoren

Wat wel goed is gegaan, is de overbrenging van het uurwerk van de Dijkspoort naar de Barbaratoren. Dat verving een ouder uurwerk, dat afkomstig was van de in 1576 afgebroken Sint-Olevaerskapel buiten de stad. Het stadsbestuur, sedert de reformatie eigenaar van de toren, hechtte met het oog op de dagelijkse werkzaamheden sterk aan het voor iedereen zichtbaar zijn van de tijd. Nu de poort die functie niet meer had, nam de Barbaratoren die over. Tot op de dag van vandaag.

Henkjan Sprokholt is classicus en archeoloog. Hij is docent klassieke talen op het Coornhert Gymnasium en zelfstandig ondernemer op het gebied van stedenbouw en cultuurhistorie. Hij publiceert regelmatig over de Goudse geschiedenis.

Onconventioneel en sociaal

Anna's dochters Cornelia Catharina (links) en Adriana Theresia rond 1870. Op de achtergrond het ingelijste portret van hun moeder (collectie Streekarchief Midden-Holland)

TEKST: HENNY VAN DOLDER – DE WIT

Anna Barbara van Meerten is niet bepaald het toonbeeld van wat men in de 19e eeuw onder 'goede smaak' verstaat. Ze verzaakt het huishouden, zit met haar neus in de boeken en tot overmaat van ramp bezoekt ze ook nog eens gedetineerden. En dat als domineesvrouw! Eigenzinnig en volhardend werkt ze aan de verwezenlijking van het 19e eeuwse ideaal van volksverheffing.

Anna Barbara Schilperoort wordt geboren in Voorburg op 3 januari 1778. Ze leest veel en is leergierig. Na een aantal verhuizingen komt ze als vijftienjarig meisje in Zaltbommel. Daar ontmoet ze de ruim tien jaar oudere predikant Hendrik van Meerten. Ze trouwen in 1794 en nemen hun intrek in de pastorie te Wadenoijen. Haar geleerde echtgenoot is bepalend voor de geestelijke vorming van Barbara, zoals zij doorgaans genoemd wordt. Hun volgende woonplaats is Bedijkte Schermer, waar in 1798 een dochter geboren wordt. In datzelfde jaar neemt Hendrik een beroep aan naar Gouda en verhuist het gezin naar de Oosthaven, ter hoogte van het huidige huisnummer 2. Tussen 1800 en 1809 krijgt het paar nog vijf kinderen, van wie er een al jong overlijdt.

Dure meisjesschool

Barbara heeft haar eigen onderwijs ervaren als 'oppervlakkig en zeer gebrekkig'. Daarom heeft ze zich voorgenomen haar kinderen persoonlijk te onderwijzen. Ze stelt zelf lesmateriaal samen voor taal, aardrijkskunde en geschiedenis. Haar moeder, die bij hen inwoont, verzorgt het huishouden. Een bevriende onderwijzer assisteert bij het schrijven en rekenen.

De Franse overheersing (1795-1813) heeft Nederland financieel uitgeput. Ook het domineesgezin heeft het moeilijk. Om bij te verdienen publiceert Barbara in 1811 een leerboekje voor de Nederlandse taal, in 1812 gevolgd door leerboeken Frans en aardrijkskunde. In dat jaar behaalt zij ook een onderwijsbevoegdheid. Ze begint een exclusieve dag- en kostschool voor meisjes. In 1816 dient ze met haar man bij de minister van Binnenlandse Zaken een voorstel in om met overheidssubsidie een kweekschool voor onderwijzeressen op te richten. Het voorstel wordt afgewezen. De meisjesschool groeit echter na het overlijden van haar man in 1830 uit tot een gerenommeerde en dure school. Hiermee zijn de geldzorgen voor Barbara de wereld uit.

Omvangrijk oeuvre

Naast lesmateriaal schrijft Barbara ook reisverslagen, pedagogische werken, kinderboeken en romans. Daarnaast moet ze honderden artikelen hebben geschreven, al dan niet onder haar eigen naam. Zo schrijft ze onder

bewogen

pseudoniem enkele artikelen over seksuele voorlichting, een delicaat onderwerp in de 19e eeuw. In 1821 geeft zij als eerste een vrouwentijdschrift uit, getiteld 'Penélopé of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd'. De inhoud bestaat uit beschrijvingen van handwerken, geïllustreerd door de Goudse stadstekenaar Cornelis Borsteegh. Ook is er een rubriek 'literatuur'. Het totale oeuvre van Barbara omvat 115 boeken.

Spot en afkeuring

Door de Napoleontische oorlogen ligt de Goudse industrie plat en zijn veel mensen werkloos. Kerken, verenigingen en particulieren proberen de ergste nood te lenigen. De Engelse Quaker Elisabeth Fry beijvert zich voor een beter leven in de gevangenissen in haar land. Zij inspireert Barbara van Meerten, vooral waar het de zorg voor gedetineerde vrouwen betreft. In Gouda staat sinds 1611 een tuchthuis aan de Groeneweg, op de plaats van de huidige Casimirschool. In 1832 gaat Barbara daar als eerste vrouw in Nederland op gedetineerdenbezoek. De toestanden die zij er aantreft, schokken haar diep. Haar betrokkenheid bij de veroordeelden wordt echter weinig op prijs gesteld: spot en afkeuring zijn haar deel. Desondanks blijft ze met enkele vriendinnen dit werk twintig jaar lang doen. Bijna dagelijks onderhouden zij contact met de gedetineerden. Zij lezen met hen uit de bijbel, leren hen lezen en waken voor hun lichamelijk welzijn.

Eerlijke en vlijtige armoede

Barbara mag dan onconventioneel zijn, ze houdt zich ook bezig met minder omstreden werken van liefdadigheid. Ze schakelt haar leerlingen in bij het maken van kleding voor de armen. Haar activiteiten leiden tot contacten met invloedrijke personen, zoals ds. O.G. Heldring, Petronella Voûte en W.H. Suringar. Laatstgenoemde richt in 1841 de vrouwenvereniging 'Hulpbetoon

Barbara van Meerten

geeft als eerste een damesblad uit: 'Penélopé of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd'. Het bevat vooral beschrijvingen van handwerken, geïllustreerd door de Goudse stadstekenaar Cornelis Borsteegh. Dit is zo'n illustratie (collectie Streekarchief Midden-Holland)

aan Eerlijke en Vlijtige Armoede' op. Vier jaar later roept Barbara de Goudse afdeling van deze vereniging in het leven. Als enige vrouw is zij bereid toe te treden tot de 'Vereniging tot Afschaffing van Sterken Drank'. Haar devies bij dit alles is anderen ertoe te bewegen 'zichzelf te helpen'.

Postume waardering

De goede werken van Barbara van Meerten zijn niet onopgemerkt gebleven. Grote waardering voor haar werk blijkt uit het herinneringsmonument dat na haar overlijden in 1853 in de Sint-Janskerk voor haar wordt opgericht. Het staat onder glas 22 en draagt het opschrift: 'Hulde aan Nederlands kindervriendin... door hare dankbare leerlingen en vrienden'. In het Nieuw Nederlandsch

Biografisch Woordenboek staat te lezen: 'Veel deed zij bovendien op het gebied der philanthropie en hier volgde zij geheel haar neiging tot weldoen. Evenals de Engelse schrijfster Elisabeth Fry, die haar in 1840 te Gouda een bezoek bracht, strekte zij haar mensenmin zelfs uit tot de gevangenen die zij, in ons land een der eersten op dezen weg, in den kerker tot inkeer en beterschap trachtte te brengen'. Grote waardering dus voor een vrouw die ondanks hoon en onbegrip vastberaden haar eigen weg ging, overtuigd dat het de goede was.

Henny van Dolder – de Wit is archivaris van de Hervormde gemeente te Gouda en redacteur van het Gouds historisch tijdschrift De Tidinge. Van haar hand verscheen onder andere een biografie over de SGP-predikant ds. H.G. Abma (2006).

‘19e eeuwse muziek zit vol drama en emotie’

TEKST: MIRANDA VAN ELSWIJK

Hugo van den Hoek Ostende, directeur van Kunstpuntgouda, blikt terug op het 19e eeuwse muziekleven in de stad.

‘In 1828 kreeg Gouda een stadsmuziekmeester, Petrus Andreas van Leent. In 1841 adviseerde hij de gemeente om een muziekschool op te richten. De school begon in 1844 in het gebouw Arti Legi op de Markt. In 1900 verhuisde de muziekschool naar de Westhaven. Na 37 jaar ging de organisatie failliet, door het wegvallen van provinciale subsidies. In 1971 startte de muziekschool opnieuw, om ten slotte in 2009 op te gaan in Kunstpuntgouda. Dit centrum voor kunsteducatie verzorgt cursussen in vele disciplines. Niet alleen in het pand op de Westhaven, maar bijvoorbeeld ook op scholen. Dit past mooi bij de 19e eeuwse overtuiging dat niet alleen rijke kinderen muziekles moesten krijgen. Iedereen moest in contact komen met kunst en cultuur. Nederland kende niet voor niets verenigingen als de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, die werkten aan de verheffing van het volk.’

Grenzen van de muziek

De 19e eeuw spreekt Van den Hoek Ostende erg aan, omdat de muziek heel divers was. ‘Verdi schreef opera’s die je zou kunnen omschrijven als meezingers. Wagner componeerde veel ingewikkelder stukken. Componisten gingen op zoek naar de grenzen van de muziek, naar de grenzen van de tonale muziek. Daarmee bereidden ze de weg naar de atonale muziek

Miranda van Elswijk is freelance tekstschrijver, webredacteur en communicatieadviseur (www.meicommunicatie.nl). Ze werkt veel voor organisaties in het beroepsonderwijs. Daarnaast is ze bestuurslid van de Historische Vereniging die Goude, waar ze de communicatie voor verzorgt.

van de 20e eeuw: muziek die geen vaste toonsoort meer heeft. Als we nu op de muziek van de 19e eeuw terugkijken, vinden we die heel normaal, maar in de ogen van de mensen uit die tijd gebeurden er bijzondere dingen. Kunstenaars gingen op zoek naar een manier om hun eigen gevoelens uit te drukken.’

Pavillon de Gouda

‘Dat zorgde niet altijd voor toegankelijke muziek. Componisten maakten ingewikkelde composities met veel drama en emotie, die ten gehore werden gebracht in concertzalen en operagebouwen. De lichtere muziek, gespeeld door amateurmusici, werd meestal in de salons gespeeld. Dat waren bij uitstek plekken waar kunstenaars, zoals dichters en musici, en burgerij elkaar ontmoetten.’

‘Naast de salons en de muziekschool kende Gouda nog een laagdrempelige plek waar muziek werd gemaakt’, vertelt de hedendaagse stadsmuziekmeester. ‘Dat was namelijk de muziektent die tot de dag van vandaag in het Houtmansplantsoen staat. Het Pavillon

Hugo van den Hoek Ostende

‘Verdi schreef opera’s die echte meezingers waren’

de Gouda, zoals het bouwwerk op de bouwtekening werd genoemd, werd in 1898 gebouwd ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina tot koningin.’ Muziek klinkt er nog geregeld, al verschillen de smaken als het over het toelaatbare volume gaat.

Detail van de 18e eeuwse deur van de Muziekschool op Westhaven 12 (foto Marije Strating)

Nieuwe technieken, nieuwe architectuur

De eeuw van glas, ijzer en beton

TEKST: RUUD HOFMAN EN MARIJE STRATING

De architectuur van de 19e eeuw heeft twee gezichten. Men gebruikt nieuwe technieken om oude stijlen te doen herleven. Maar de technische ontwikkelingen inspireren ook tot een geheel nieuwe architectuur. Het resultaat is een grote rijkdom aan vormen en stijlen, die in Gouda nog doorzet tot diep in de 20e eeuw.

De architectuur van de 19e eeuw staat onder invloed van veel vernieuwingen en ontwikkelingen. Er komen nieuwe materialen en technieken beschikbaar. Nieuwe activiteiten vragen om nieuwe gebouwtypen. De architect professionaliseert en komt los van de aannemerij. En dan is er nog het feit dat veel van de nieuwe verworvenheden bereikbaar worden voor grotere groepen mensen en daarmee een grotere invloed krijgen op de smaak en de mode.

Trage vernieuwing

De basis van deze vernieuwingen is de industriële revolutie. Die is elders al langer aan de gang. In Nederland krijgt de industrialisatie pas in het midden van de 19e eeuw vaart. Het land zucht onder een algehele economische malaise in de eerste helft van de 19e eeuw. Economisch en technisch lopen we achter op de omringende landen. In plaats van in nijverheid en techniek wordt energie gestoken in de koloniale handel, vanuit de wens de oude glorie van Holland als handelsnatie te doen herleven. Ook richt men zich op het verbeteren van de infrastructuur door het aanleggen van verharde wegen en kanalen.

De late industrialisatie heeft ook zijn weerslag op de bouwsector en de architectuur. Ook daar komen de nieuwe ontwikkelingen in Nederland bijna een eeuw later op gang dan in de omringende landen. Deze nieuwigheden sijnepelen in kleine steden als Gouda nog langzamer door. Tel daarbij op dat er in het begin van de 19e eeuw niet zoveel gebouwd wordt als aan het eind van die eeuw. Dat maakt het begrijpelijk dat veel vernieuwingen in de architectuur in Gouda pas zichtbaar worden aan het einde van de 19e eeuw en in sommige gevallen zelfs pas aan het begin van de 20e eeuw.

Gietijzeren trap in de Watertoren aan de Schielands Hoge Zeedijk. De 19e eeuw wordt ook wel de 'nieuwe ijzertijd' genoemd omdat ijzer veel werd toegepast voor decoratie en constructie (foto Iris Loonen)

Verschillende soorten vormstenen van baksteen en natuursteen (zogenaamde 'diamantkoppen') in de voorgevel van het pand Hoge Gouwe 31 (foto Marije Strating)

WOONHUISGEVELS IN DE MODE

Aan het eind van de 18e eeuw verdwijnt de rijke ornamentiek van de gevels. Niet alleen de sterk teruglopende economie is daar debet aan. Er is ook sprake van een reactie op de weelderige vormtaal van de verguisde 18e eeuwse regenten. In de 19e eeuw heerst het verlangen naar gelijkheid en uniformiteit. De gepleisterde gevel komt in de mode. Geveltoppen worden vervangen door rechte kroonlijsten. De wufte consoles met schelpmotieven (rocailles) boven de vensters worden vervangen door gewone wigvormige sluitstenen.

Vanaf 1850 wordt de bouwwijze weer wat losser en decoratiever. De kuif keert terug in de sluitsteen en de omlijsting van de vensters wordt weer duidelijker geprofileerd. Rocailleconsoles sieren opnieuw de kroonlijsten. Grote witte gevelvlakken worden gebroken door kordonlijsten, dat zijn uitspringingen die de verdiepingen markeren en de gevel horizontaal verdelen.

De ornamenten die de gevels na 1850 sieren, worden veelal machinaal vervaardigd van terracotta, cement, gietijzer of zink. Hierdoor zijn de producten maatvaster en van een constantere kwaliteit. De massaproductie van bouwmaterialen en decoraties maakt de elegante uitdossing en inrichting van een huis goedkoper en dus voor meer mensen bereikbaar. De opkomende middenklasse van gewone burgers, winkeliers, kooplieden en ambtenaren wil zich daarmee graag manifesteren. De aannemer vertaalt de wensen van zijn klanten in een bestelling uit de gevarieerde catalogus van de ornamentenfabriek en past ze naar believen toe.

Machinale serieproductie

De toenemende invloed van de vrije concurrentie leidt tot de opheffing van de ambachtsgilden in 1818. Oude arbeidsvoorwaarden voor het personeel, kwaliteitseisen voor de producten en bepaalde productiebeperkingen komen daarmee te vervallen. Overal wordt het handwerk verdrongen door machines. Het effect van deze ontwikkeling op het aanzien van steden blijft aanvankelijk beperkt. In veel steden is er namelijk nog ruimte genoeg om binnen de bestaande stad te bouwen.

Rond 1850 komt de schaalvergroting goed op gang. Dat is te danken aan nieuwe machinale productietechnieken, nieuwe materialen, standaardisatie, prefabricage en planmatige bouw. De bouwkosten dalen daardoor sterk. Ook de middenklasse kan gaan bouwen en zich daarbij zelfs de luxe van versiering en ornamenten veroorloven. De binnensteden groeien snel dicht en de grootschalige productie verschuift naar de randen van de stad. In Gouda trekt de bedrijvigheid naar Korte Akkeren, Kattensingel en Bleekerssingel.

Nieuwe bouwtypen

Tot het eind van de 18e eeuw zijn de opdrachtgevers voor de bouwsector voornamelijk kerken, rijke burgers, gilden en handelondernemingen. Door de maatschappelijke ontwikkelingen in de 19e eeuw komen daar belangrijke nieuwe opdrachtgevers bij, zoals industriële ondernemers, nutsbedrijven en overheden. In de steden ontstaat bovendien behoefte aan grotere gebouwen met een specifieke functie: bankgebouwen, schouwburgen, bibliotheken, postkantoren, tentoonstellingshallen en hotels. Ook de aanleg van de spoorwegen zorgt voor de komst van een nieuw type gebouw: het station.

Deze nieuwe bouwtypen vormen een uitdaging voor architecten en aannemers.

Glas-in-lood bovenlicht met Jugendstilvormen in de deurpartij van Oosthaven 67 (foto Marije Strating)

En het geeft ze een grote mate van vrijheid. Er zijn immers voor deze nieuwe functies nog geen architectonische tradities en conventies of, in het jargon, nog geen vaste 'vormtaal'. Er ontstaat een moderne beweging die uitgaat van het principe 'vorm volgt functie'. Nieuwe bouwtypen moeten hun eigen karakter tonen. Dit wordt vooral verlangd van de representatieve gebouwen. Men grijpt daarin graag terug op het beste uit de oude bouwstijlen in combinatie met nieuwe materialen, vormen en ornamenten.

Uitbreiding aan de stadsranden

De nieuwe functionele gebouwen en de grootschalige uitbreidingen worden meestal noodzakelijkerwijs aan de randen van de stad gebouwd. Daar staan eerst de vestingwerken en stadsmuren. Rond 1875 worden die op veel plaatsen geslecht en vervangen door brede ontsluitingswegen en stadsparken. Ook de Goudse stadsmuren en -poorten worden na 1817 geleidelijk aan gesloopt. Vanuit de overheid is er weinig interesse voor het gebouwde erfgoed. Ondanks luid protest sneuvelen daarom talrijke monumentale gebouwen waar niet bijtijds

een geschikte bestemming voor kan worden gevonden.

Nieuwe technieken

De traditionele bouwwijze is stapelbouw. Diverse elementen worden gestapeld, zodanig dat de krachten gelijkmatig door de samenstellende onderdelen worden afgedragen aan de fundering. Nieuwe materialen, zoals beton en staal maken in de 19e eeuw nieuwe bouwconstructies mogelijk. Zo worden bij skeletbouw de krachten juist samengebondeld en afgevoerd via een aantal op regelmatige afstanden geplaatste draagpunten in de vorm van muurverdichtingen of pijlers. Deze nieuwe bouwconstructies bieden ruim baan aan de ontwikkeling van een transparante en abstracte architectuur. Een open plattegrond en een vrije gevelindeling maken een functionele ordening binnen het gebouw mogelijk.

Nieuwe materialen

In de eerste helft van de 19e eeuw zijn bouwmaterialen schaars. Bovendien is materiaal veel duurder dan arbeid. Hergebruik van oude materialen is in die tijd dan ook gebruikelijk bij

nieuwbouw en verbouw. Dat verandert in de loop van de eeuw.

Nieuwe materialen zijn aanvankelijk niet duidelijk zichtbaar aan buitenzijde, ze worden ongepast bevonden. Maar langzaam treden ze steeds meer op de voorgrond. De nieuwe materialen krijgen aanvankelijk de vormgeving van de materialen die ze vervangen. Pas na verloop van tijd krijgen ze een eigen vormgeving. De eigen specifieke karakteristieken en eigenschappen worden getoond in plaats van verhuld.

Metselwerk

De meest gangbare bouwmaterialen in Nederland zijn tot de 19e eeuw gebakken klei en hout. De baksteen maakt in de tweede helft van de 19e eeuw een enorme ontwikkeling door. De machinaal gevormde baksteen verdringt de oude handvormsteen als vanaf 1880 de vormbakmachine en de strengpers ingang vinden in Nederland. Ook worden de ovens sterk verbeterd, zodat de stenen qua hardheid en maat gelijkmatiger worden. De strengpers maakt het bovendien mogelijk om vorm- of profielstenen te produceren. Ze vinden hun

**Gladde baksteen, zogenaamde ‘verblendsteen’
in het portaal van Oosthaven 5** (foto Marije Strating)

toepassing vooral in veel neogotisch kerken zoals de Gouwekerk en in fabrieksschoorstenen (Croda, Schielands Hoge Zeedijk).

De baksteenformaten worden gestandaardiseerd en het metselwerk krijgt een veel strakker uiterlijk. Architecten kiezen vaak bewust voor de bijzondere uiterlijke kenmerken. Ze laten niet alleen de horizontale voegen tot het minimum terugbrengen, ze laten ook de stootvoegen weg. Het vereist groot vakmanschap om dit voegwerk te kunnen maken. Kalkzandsteen, vanaf 1898 in Nederland, is een lichtgrijze, rozerode of zwarte kunststeen, gemaakt uit kalk en zand. Met behulp van stoom wordt de steen in de gewenste vorm geperst. Deze steen vindt aanvankelijk vooral een decoratieve toepassing in de Jugendstil- en Art-Nouveau architectuur.

Ijzer en staal

De 19e eeuw wordt ook wel eens de ‘nieuwe ijzertijd’ genoemd. Ijzer is in de 18e eeuw nog een schaars goed. De volgende eeuw daarentegen is de glorieus tijd voor het gietijzer. Technische doorbraken op het gebied van smelten en gieten, de entree van de stoommachine en de nieuwe mogelijkheden van transport maken dat mogelijk. Gietijzer groeit uit tot het universele materiaal in de opkomende industrie, voor bruggenbouw en in de architectuur. Aanvankelijk wordt gietijzer vooral voor sierelementen gebruikt en niet voor constructieve doeleinden. Dat verandert: er worden steeds meer gietijzeren bruggen gemaakt, smeedijzeren trekstangen en gietijzeren kolommen waar muren op rusten. Halverwege de eeuw is gietijzer veel goedkoper dan smeedijzer. Men bouwt volledig ijzeren spanten, waarvan alle onderdelen met klinknagels aan elkaar worden verbonden. Ijzer is niet alleen sterk

maar ook licht, zodat het zeer geschikt is voor grote overspanningen. Een nadeel is echter dat het niet brandveilig is, omdat het bij hoge temperaturen gemakkelijk vervormt. Daarom wordt er tegen het einde van de eeuw, mede door de opkomst van staal, steeds meer gebruik gemaakt van gewapend beton.

Cement en gewapend beton

Vanaf 1850 gaat cement de oude kalkmortel vervangen. De productie van maatvaste, hardere steen vraagt ook om een hardere metselmortel. De tot dan toe gangbare elastische mortel uit kalk en zand maakt plaats voor het nieuwe Portlandcement (1824). Dit cement ontstaat door het bij hoge temperatuur branden van een mengsel van klei en kalk. De vele neostijlen en mengvormen daarvan maken dankbaar gebruik van dit cement.

Beton, een mengsel van cement, zand, grind en water, neemt steeds vaker de plaats in van het steeds duurder wordende natuursteen. Aan het einde van de eeuw komt het gewapend beton in zwang: een combinatie van ijzer of staal met beton, dat goed in staat is de interne trekspanningen op te vangen. Aanvankelijk blijft het gebruik van gewapend beton nog beperkt tot platen, balken, gewelven en trappen. Vanaf 1900 wordt het voor steeds meer en uiteenlopende doeleinden toegepast.

Glas

Glas is een van oudsher een niet-dragend materiaal. Nieuwe bouwmaterialen en het skeletbouwprincipe zorgen voor nieuwe toepassingen voor glas in de bouwkunst. Vooral de ontwikkeling van ijzerconstructies halverwege de 19e eeuw maakt prachtige dingen mogelijk, zoals het Crystal Palace in Londen en het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam.

Rond 1900 zijn nóg grotere overspanningen in staal mogelijk. Met grote glaspuien tonen de Art Nouveau en Jugendstil een nieuwe, ‘open’ architectuur. Al dat glas heeft als belangrijk voordeel de toetreding van daglicht in het voor de huidige begrippen donkere interieur van de 19e eeuw. Om het licht te dempen of bij te kleuren wordt veelvuldig gebruik gemaakt van glas-in-lood.

In woningen voor de meer welgestelden worden de plattegronden aangepast aan de nieuwe mode. De verschillende ruimtes komen om een centraal trappenhuis heen te liggen. Het trappenhuis of de hal wordt dan bekroond door een koepel van glas en staal. Op deze wijze krijgen alle kamers daglicht.

De natuur, vooral tegen het einde van de eeuw gezien als grote inspiratiebron, dringt het huis binnen. Rond 1800 zijn vensters nog in zessen verdeeld met een brede middenstijl. Vanaf 1850 komen vensters met nog maar drie ruiten in zwang. Het bovenste deel van deze T-vensters bevatten veelal een glas-in-lood raam om het koude, hoge licht te verwarmen.

Ruud Hofman is bouwkundige en senior beleidsadviseur cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit bij de gemeente Gouda.

Marije Strating is architectuurhistoricus en medewerker monumentenzorg bij de gemeente Wassenaar.

Beiden zijn bestuurslid van de Stichting Open Monumentendag Gouda en maken deel uit van de redactie van Erfgoud.

‘Burgemeester Van Bergen IJzendoorn is hèt monument van de 19e eeuw’

TEKST: MIRANDA VAN ELSWIJK

Ranti Tjan is directeur van het Europees Keramisch Werkcentrum in 's-Hertogenbosch. Daarvoor was hij als directeur van museumgoudA vijf jaar ‘ bezig met de vraag op welke manier een stadsmuseum kan hechten in een stad.’

Monumentale burgervader

‘Wat mij betreft is burgemeester A.A. van Bergen IJzendoorn een monument! Ik dacht dat het door Swiebertje kwam dat ik zo’n fascinatie had voor het ambt van burgemeester, maar nu weet ik dat het iets mondiaals is. De dorpsoudste, de burgemeester... het is altijd iemand met een voorbeeldfunctie.’ Gouda heeft in het verleden wel meer bijzondere burgemeesters gehad. Denk aan K.F.O. James, die vlak voor de oorlog aantrad, in de oorlog in aanvaring kwam met de Duitsers en na de oorlog zijn functie onmiddellijk weer voortvarend oppakte. Maar Van Bergen IJzendoorn heeft wel heel veel voor de stad betekend’, vindt Tjan. ‘Dat komt natuurlijk

ook doordat hij hier zo lang burgemeester is geweest: van 1864 tot 1895, dus ruim dertig jaar. Hij heeft echt een stempel op de eeuw kunnen drukken in deze stad. Door zijn toedoen kreeg de stad onder andere een spoorverbinding met Den Haag, een park én een stadsmuseum. Dat museum is nu museumgoudA.’

Kinderen gratis

‘In de 19e eeuw werden veel musea opgericht, zoals het Centraal Museum in Utrecht en het Dordrechts Museum. Kinderen en vrouwen mochten gratis naar het museum; mannen moesten betalen. Dat kinderen gratis toegang hadden, geeft wel aan dat musea bedoeld waren voor educatie. Gouda kreeg, mede op aandringen van Van Bergen IJzendoorn, in 1874 haar Museum voor Oudheden, zoals het stadsmuseum toen officieel heette. Het werd gevestigd in het gebouw Arti Legi, aan de Markt.’

‘Een 19e eeuws stadsmuseum was vooral

bedoeld als herinnering aan de plaatselijke geschiedenis, als middel om die geschiedenis levend te houden. Daarnaast werd er kunstnijverheid tentoongesteld, het menselijk vernuft werd geëxposeerd.’

Kunst en martelwerktuigen

‘Natuurlijk is de 19e eeuw terug te zien in museumgoudA. Zo toont het schilderijen van landschapsschilders uit de School van Barbizon en de Haagse School, zoals Jozef Israëls. Ook is er een stijkkamer met meubels, schilderijen en servies van burgemeester Van Bergen IJzendoorn. Verder zijn er in de kelder straf- en martelwerktuigen te zien die in de 19e eeuw gebruikt zijn, onder andere voor de laatste Goudse terechtstelling. Die vond plaats op 9 juni 1860, toen Pieter Pijnacker werd opgehangen omdat hij zijn buurvrouw had vermoord. Vlak daarna werd de doodstraf afgeschaft.’ Het is een teken van een vitale cultuur dat sommige dingen uit het verleden worden gekoesterd terwijl men van andere dingen afscheid neemt.

Ranti Tjan

‘Ik dacht dat het door Swiebertje kwam.’

Deel van de 19e eeuwse stijkkamer in museumgoudA met de portretten van Nicolaas IJzendoorn en zijn vrouw Antonia Maria Imans (foto Marije Strating)

Jan Bertelman: bevlogen tekenpedagoog

Een zegen voor het Goudse culturele leven

TEKST: JAN KOMPAGNIE

Bertelman woont sinds 1858 in Gouda en legt zijn nieuwe woonplaats direct vast in schilderijen en tekeningen, zoals in het bekende 'De Kermis te Gouda', dat een sfeervol en informatief beeld geeft van de Markt (collectie Streekarchief Midden-Holland)

Bertelman is vooral bekend als één van de oprichters van wat nu museumgoudA is. Maar hij heeft meer verdiensten. Als leraar aan de stadstekenschool ontwikkelt hij een eigentijdse methode om het tekenen aan te leren. Daarnaast is hij een bevlogen pedagoog en organisator.

Hij komt uit een artistiek milieu, Johannes Jacobus Bertelman. Zijn vader, Jan George, viert in Amsterdam bescheiden triomfen als muziekpedagoog, componist en Bach-kenner. Hijzelf, in 1821 geboren, staat in de kunstzinnige traditie van zijn vader. Hij is een getalenteerd tekenaar, organisator en docent, zo blijkt vooral in zijn Goudse jaren.

Inspirerend uitzicht

Jan Bertelman is twintig jaar als hij zijn opleiding aan de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten met succes afsluit. Hij heeft zich bekwaamd in het 'Teekenen naar de Antiken' en het 'Teekenen naar Beelden in aanleg'. Bertelman leert hierna nog door. In 1858 behaalt hij zijn diploma als 'onderwijzer in de Figuur op een Teekenschool'.

In Gouda ontstaat in datzelfde jaar 1858 de vacature van 'Stads Teekenmeester'. Bertelman, dan 36 jaar, solliciteert en wordt aangenomen als tekenleraar aan de stadstekenschool. Hij gaat wonen op een ruime etage aan de Wijdstraat, met uitzicht op het stadhuis en de Markt. Als er kermis is geniet hij van de drukte en de uitgelatenheid van de inwoners. 'De Haven staat vol tot aan het eind. Scheveningers, Tirolers, allerlij moois, en 7 malmolens draaien en bommen nacht en dach om het Stadhuis heen'. Menige boerenvrouw nodigt Bertelman uit met haar de bloemetjes buiten te zetten. Vrijgezel Jan past daarvoor, hij vindt het 'lekkerder' om uit zijn raam te hangen. Maar vooral schildert en tekent hij.

Groezelige gevallen

Bertelman vertaalt de indrukken die hij in zijn nieuwe woonplaats opdoet in zijn schilderijen en tekeningen. Op doek, strokarton en papier

geeft hij realistische, historische en bijbelse taferelen en landschappen weer. Misschien wel zijn bekendste werk is 'De Kermis te Gouda', gemaakt enkele maanden nadat hij zich in Gouda heeft gevestigd. Topografisch is het een interessant werk, artistiek stelt het niet veel voor: de lijnvoering is simpel, de gezichten van de kermisgangers ontberen iedere expressie. Daarnaast maakt hij schetsen in krijt, potlood en olieverf. De latere museumdirecteur Jan Schouten zet deze concepten weg als enigszins 'groezelige gevallen in een gezwollen romantische opvatting'.

Tekenen als toegepaste kunst

De functie van tekenleraar aan de stadstekenschool, die al bestaat sinds 1834, vervult Bertelman met grote gedrevenheid. Het tekenonderwijs is niet zozeer artistiek als wel ambachtelijk van aard. De leerlingen zijn aankomende handwerkers. Zij leren daarom de 'gronden der Teekenkunst' alsmede 'de gronden der Bouwkunde'. Tekenen is zo een vorm van toegepaste kunst. De opleiding, gegeven in de avonduren, duurt vier jaar. De school maakt onderscheid in betalende en niet-betalende, zogenoemde 'minvermogende' leerlingen. Na afsluiting van de cursus is er een tentoonstelling met werk van de leerlingen. Sommige worden bekroond met prijzen voor tekenvaardigheid. De lessen vinden plaats in een nieuw gebouw, Arti Legi. Dit gebouw aan de Markt wordt in 1855 in gebruik genomen. Behalve de stadstekenschool is hierin ook het kantongerecht, de schuttersraad en de Kamer van Koophandel gevestigd.

Tekenen naar de natuur

In zijn functie van stadstekenmeester is Jan Bertelman volledig in zijn element. Hij begeleidt, stimuleert en inspireert zijn leerlingen en brengt hen voor die tijd nieuwe methoden bij. Niet langer draait alles om het kopiëren van schilderijen en tekeningen, weergegeven op losbladige litho's. Het tekenen 'naar de natuur' is waar het in toenemende mate om gaat. Bertelman ontwikkelt daartoe een eigen methode. Deze wordt aanvankelijk door collega's verworpen maar vindt gaandeweg overal ingang.

Bertelman is zo'n veertig jaar verbonden geweest aan de stadstekenschool. Daarnaast geeft hij les aan andere onderwijsinstellingen,

zoals de plaatselijke HBS. Hoewel hij geen orde kan houden, is hij alom bemind om zijn zachtaardige en inspirerende karakter. Ook met de liefde komt het goed. In 1871, hij is dan al 50 jaar oud, huwt hij met zijn nicht Maria Dorothea Jacobi. In hun huis aan de Blekerssingel worden twee dochters geboren. 'Mijnheer Bertelman' wordt stilaan een bekende Gouwenaar. Zijn forse gestalte, grijze baard en hoge hoed maken hem tot een herkenbaar personage in de Goudse binnenstad.

Organisator

In 1872 viert Gouda de herdenking van zeshonderd jaar stadsrechten. Bertelman en dominee J.N. Scheltema initiëren een tentoonstelling van 'Goudsche-Oudheden' in Arti Legi. De expositie, met objecten als hertengeweien, portretten, schilderijen, documenten en andere historische curiosa, is een groot succes. Bertelman en geestverwanten zien hierin een uitgelezen mogelijkheid om te komen tot de oprichting van een permanent museum van Goudse 'oudheden'. Het gemeentebestuur honoreert dit voorstel. Samen met Scheltema maakt Bertelman de museumcollectie via een catalogus toegankelijk. Op 12 mei 1874 wordt het Goudse museum onder groot feestgedruis geopend. Het succes ervan straalt vooral af op tekenmeester Bertelman.

Bertelman overlijdt op 31 maart 1899. In herdenkingsartikelen en -speeches worden zijn vriendelijkheid, hulpvaardigheid, organisatorisch talent en pedagogische kwaliteiten breeduit geprezen. Een echte smaakmaker is hij niet geweest. Niemand schildert hem af als artistiek voorbeeld, toonbeeld van kunstzinnigheid, of groot inspirator en trendsetter voor de beeldende kunst. Wel was hij als pedagoog en organisator een zegen voor het culturele leven van de stad.

Jan Kompagnie is archivaris en historicus en werkt bij het Nationaal Archief in Den Haag. Hij werkte mee aan 'Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis' en was jarenlang hoofdredacteur van het Goudse historische tijdschrift Tidinge. In 2009 publiceerde hij 'De Schrik van Gouda', over het optreden van SD'er Han Balvert in Midden-Holland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Bouwen voor de uitbreidende industrie

TEKST: BREGJE DE WIT

In de 19e eeuw groeit door de ontwikkeling van de Goudse industrie de behoefte aan bedrijfsruimte. In eerste instantie breidt men uit naar aangrenzende panden en percelen. Daardoor ontstaan in de binnenstad wonderlijk samengestelde fabriekscomplexen. Later wijken bedrijven uit naar het gebied buiten de singels.

De voormalige coöperatieve ijsfabriek Willem Barendsz op de Vest 202-204 is in 1911 gebouwd maar typerend voor 19e eeuwse bedrijfsgebouwen: sober en kleinschalig. De verdieping is een woonhuis voor eigenaar of beheerder (foto Marije Strating)

Vanouds zijn bedrijven in binnensteden voornamelijk gevestigd in bestaande gebouwen die vaak niet voor een specifieke bedrijfsfunctie zijn gebouwd. Bij commercieel succes breidt men uit op achterterreinen en naar belendende panden. Daarbij speelt bouwstijl nauwelijks een rol. Het gaat om praktisch nut, te bereiken met zo weinig mogelijk geld. De meeste productieprocessen stellen in het begin van de 19e eeuw nog geen speciale eisen aan hun behuizing. Zo begint men in 1836 een fabriek van aardappelmeel, -siroop en sago aan de Hoge Gouwe, in een voormalige bierbrouwerij (vlakbij de Keizerstraat, dit pand bestaat niet meer). Daartoe mag men ook een stoommachine plaatsen, als het water in de achtergelegen Raamgracht maar niet vervuild wordt.

Patchworkbouw

Met de ontwikkeling van de Goudse industrie na 1850 groeit de behoefte aan bedrijfsruimte. In de binnenstad is grootschalige nieuwbouw amper mogelijk. Bedrijfsuitbreiding blijft dan ook meestal beperkt tot aankoop van belendende percelen en bijbouw. Zo ontstaat overal in de stad 'patchworkbouw': conglomeraten van gebouwen, die dienen als fabriek.

Als de zaken goed gaan, plaatst men een nieuwe voorgevel voor het geheel. Een voorbeeld hiervan in Gouda is de boterkleurselafabriek (1909), Lage Gouwe 198-204.

Ook bij nieuwbouw kan later patchworkbouw plaatsvinden. Aan de Raam 60-62 staat het gebouw van de Goudsche coöperatieve broodbakkerij en verbruikersvereniging 'Ons Voordeel' (1896-1897). Door constante uitbreiding ontstaat daar geleidelijk een omvangrijk fabriekscomplex. Het bevat onder andere twee badkamers, wagenloodsen, een wasplaats, kolenbergplaats, graanpakhuis, graanzolder, schaftlokaal, spreekkamer, petroleumbergplaats en een archiefruimte.

Nieuwbouw binnen de singels

Kleinschalige nieuwe fabrieksgebouwen verrijzen in de tweede helft van de 19e eeuw wel in de binnenstad. De stijl is over het algemeen traditioneel en sober. Omdat de productieprocessen aanvankelijk geen bijzondere eisen stelden aan de huisvesting, lijken deze fabrieken vaak sterk op woonhuizen. Een deel van een fabrieksgebouw wordt meestal ook bewoond door eigenaar of beheerder. Een voorbeeld is de

coöperatieve ijsfabriek 'Willem Barendsz' (1911), Vest 202-204.

Aan het eind van de Hoge Gouwe liggen op nr. 189 de Goudse gasfabriek en elektriciteitscentrale (1853 en later). Bij iedere uitbreiding verdwijnt op deze plek een deel van de historische omgeving, waaronder het Lazaruserf en het Proveniershuis uit 1680. De elektriciteitscentrale (1910) heeft het voor die tijd kenmerkende functionele uiterlijk, met enkele historiserende decoraties. Moderne materialen als ijzer en beton verhogen de draagkracht van de constructie. Aardig is het contrast met de modernere uitbreiding ernaast (1937-1939).

Blekerijen buiten de stad

Buiten de stadssingels vestigen zich eerst bedrijven die door hun uitgestrektheid niet in de binnenstad passen, vooral blekerijen. Zij vinden daar schoon water en grasland dat nodig is om linnengoed in de zon te drogen te leggen. Tot in de 20e eeuw staan van Kattensingel tot Blekerssingel de blekerijen bijna zij aan zij. Het zijn gebouwen met lange gevels langs de straat. Het was- en bleekproces gebeurt zoveel mogelijk gelijkvloers. Dezelfde langgerekte vorm is handig bij stoomaandrijving. Alle apparaten staan achter elkaar en worden door dezelfde as aangedreven.

Aan de Kattensingel 2 staat nog een deel van blekerij 'De Drie Notenboomen'. De rest is na sluiting in 1971 gesloopt. Het behouden stuk is in 2008-2009 gerestaureerd en in gebruik als kantoor. Fraai is het beschilderde reliëf boven de grote toegangspoort. Het toont drie notenbomen met duiven en tafereel van het blekersbedrijf.

Aan de Blekerssingel 58 staat het pand van de voormalige blekerij 'Het Wapen van Amsterdam'. Het is verbouwd tot een appartementencomplex. De imposante neorenaissancestijl onderstreept het vroegere belang van deze industrietak. Hoe groot blekerijcomplexen in die tijd zijn, toont het plantsoen Klein Amerika aan de Fluwelensingel. Hier staat blekerij 'De Rijzende Zon', die door constante uitbreiding uiteindelijk dit hele terrein beslaat. Het is dan een van de grootste blekerijen van de stad. De uitgestrektheid van de blekerijen is ook te zien op briefhoofden uit die tijd, die de bedrijven vaak in vogelvlucht weergeven.

'Het wapen van Amsterdam', Blekerssingel 58, gebouwd in 1900. Blekerijen vestigen zich als eerste buiten de singels. Ze vinden daar schoon water en grasland om wasgoed te drogen

(foto Marije Strating)

Kaarsen en garen

In de tweede helft van de 19e eeuw komt er buiten de singels ook nieuwbouw voor andere bedrijven. Maar alleen als het niet anders kan. Zelfs de Goudse kaarsenfabriek begint in 1853 op de Raam, pal naast de fabriek van aardappelmeel, -siroop en sago. Zo kunnen beide bedrijven één stoommachine delen. In 1858 wil de kaarsenfabriek verhuizen naar het pand van een loodwitmakerij aan de Kattensingel. Die fabriek heeft al een vergunning voor een stoommachine. Vestiging op een onbebouwde locatie levert wellicht problemen op met de vergunningverlening. Uiteindelijk besluit men toch tot nieuwbouw aan het Buurtje. Bij iedere nieuwe groeistuij wordt er bijgebouwd. Veel hiervan is ook weer afgebroken. De overgebleven onderdelen dateren uit verschillende perioden, maar vertonen allen een solide, functionele en traditionele stijl. Dat geldt ook voor het markante gebouw van de Goudsche Machinale Garenspinnerij aan de Turfsingel (1917) (zie p.9). Het vervangt een in 1916 afgebrand

complex van ruim twintig gebouwen. Hier zijn vanzelfsprekend moderne bouwtechnieken toegepast.

Indrukwekkend is ook de sigarenfabriek van J.A. Donker in het begin van de Graaf Florisweg. Dit gebouw uit 1909 ziet er bijna uit als een kasteel. Er omheen liggen een slotgracht en een kleine kasteeltuin. Zelfs een torentje op het dak ontbreekt niet. Het gebouw is in 1997 gesloopt, onder meer omdat er elders betere voorbeelden van sigarenfabrieken bewaard worden. Voor Gouda was dit echter een uniek gebouw, door de bouwkundige eenheid en door de ligging buiten de singels. De historische waarde van industriële monumenten is zeker niet minder dan van rijk versierde woningen of stadhuizen, maar wel moeilijker te onderkennen. Dat verklaart de teloorgang van veel van het erfgoed van de 19e eeuwse industrie.

Bregje de Wit is historicus en geschiedenisdocent. Zij publiceert met name over de sociale en economische geschiedenis van Gouda. Van haar hand verscheen in 2004 het boek 'Op hoop van zaken – de industrialisatie van Gouda 1813-1913'.

Karakteristieke 19e eeuwse

TEKST: MARIJE STRATING

De 19e eeuw kent een grote hoeveelheid (neo)stijlen. 'Oud' zijn de decoratieve elementen; nieuw zijn de manieren waarop ze worden gemaakt, gebruikt en gecombineerd. Een rondgang langs prachtige Goudse voorbeelden.

De hang naar de schoonheid van weleer is groot in de 19e eeuw. De bouwstijlen zijn divers. Ze hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze veelvuldig gebruik maken van stijlelementen uit vervlogen tijden. Zo onderscheiden we de neoromaanse stijl en de neogotiek, maar ook neobarok, neoclassicisme en neorenaissance. Het eclecticisme combineert stijlelementen van allerhande perioden; ook die stijl zien we geregeld terug in 19e eeuwse gebouwen. Pas halverwege de eeuw ontstaat de komst van nieuwe bouwmaterialen, technieken en inzichten, een geheel nieuwe architectuurstijl: de jugendstil of art nouveau.

Eigen identiteit

Begin 19e eeuw kent Nederland nog geen goede bouwkundige opleiding. Architecten halen hun inspiratie en kennis uit archeologische ontdekkingen, wereldtentoonstellingen, (studie)reizen naar het buitenland en vaktijdschriften. Het is de Bataafs-Franse tijd (1795-1813); Nederland is feitelijk een vazalstaat van Frankrijk. De Franse invloed is dan ook groot: verschillende Nederlandse architecten volgen daar een opleiding.

Langzaam maar zeker raken ook Nederlandse architecten steeds meer op de hoogte van nieuwe ontdekkingen en ontwikkelingen. Hierdoor ontstaan soms verhitte discussies over (de betekenis van) stijl, stijlloosheid en stijlkeuze. De keuze voor een bepaalde stijl hangt nauw samen met de zoektocht naar een nationale, culturele en/of religieuze identiteit. Ook de architect is zoekende naar eigen smaak en stijl. Daarbij maakt hij, meer dan ooit tevoren, gebruik van de nieuwe artistieke vrijheden en zoekt naar een eigen stijl.

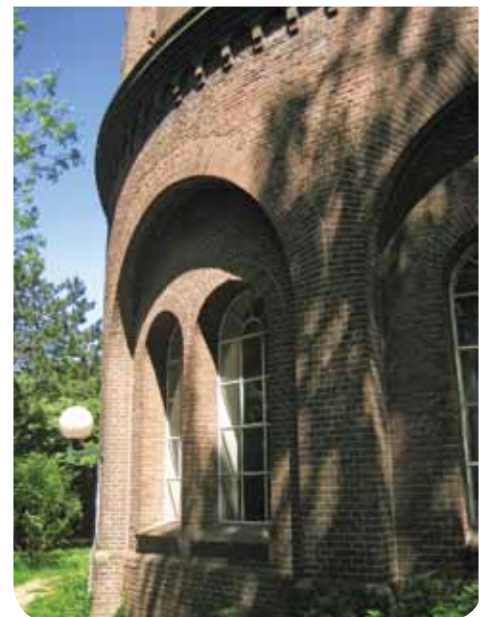

Kijkwijzer

Neoromaanse stijl

Kenmerkend voor de neoromaanse stijl zijn ronde bogen bij deur- of vensteropeningen. In de gevels zijn zogenaamde lisenen gemetseld. Dit zijn verticale, iets uit de muur springende stroken of banden, vaak zonder voetstuk of bekroning. Zo ontstaan in de zware bakstenen muren nissen waarin hier en daar kleine vensters zijn aangebracht.

Het lijnenspel met rondbogen, nissen en uitspringingen is goed zichtbaar in de watertoren, Schielands Hoge Zeedijk 20.

stijlelementen in beeld

Neoclassicisme

Het neoclassicisme zien we vooral terug in openbare gebouwen en gerechtsgebouwen. Het blokvormige uiterlijk en het gebruik van zuilen met een kapiteel zijn belangrijke kenmerken. Het zijn deze stijlelementen die de neoclassicistische gebouwen het krachtige en betrouwbare aanzien geven dat men graag in overheidsgebouwen terugziet. In het midden van de 19e eeuw worden de strenge regels van eenvoud, regelmaat en symmetrie minder strikt gehanteerd en komt er meer ruimte voor nieuwe inzichten en invloeden.

Het brugwachtershuisje aan de Korte Vest 2, gebouwd in 1871, heeft de typische stijlkenmerken van het neoclassicisme. Ook gebouw De Haven (Oosthaven 31), in 1860 gebouwd als imposant woonhuis van de industrieel Th. P. Viruly, is kenmerkend door zijn strakke symmetrie en ijzeren regelmaat.

Neogotiek

Via de neogotiek herleeft de gotische bouwkunst uit de middeleeuwen. Vooral de eerlijkheid in constructie en de ambachtelijkheid spreken de 19e-eeuwer aan. De opbouw van de bakstenen gevels, de plattegronden en de decoraties van panden in deze stijl zijn ontleend aan de gotiek. Het grote verschil zit in de machinaal geperste en daardoor gladde en gelijkvormige bakstenen. Kantelen, spitsbogen en pinakels zijn veelgebruikte decoratieve elementen. Deze elementen en het typerende gebruik van machinale bakstenen (vormstenen) zijn ook zichtbaar in Dessing's kapel van de rooms-katholieke begraafplaats aan de Graaf Florisweg.

De neogotiek spreekt met name rooms-katholieke instituties aan. In de middeleeuwen was de rooms-katholieke kerk immers nog onaangetast door kerkscheuringen. Haar positie en macht kwamen tot uiting in de grootsheid van de gotische kathedralen. Daar greep men in de 19e eeuw graag op terug.

Neorenaissance

De neorenaissance grijpt terug op de architectuur van de late 16e en de vroege 17e eeuw. De stijl is vooral populair bij voor woon- en raadhuisen. De associatie met bestuurlijke daadkracht en de welvaart van de Gouden Eeuw is een belangrijke reden om voor deze stijl te kiezen. De voornaamste kenmerken zijn de speklagen: afwisselend gekleurde lagen in het metselwerk. Geblokte bogen boven vensters en de deuren worden veel gebruikt, evenals gevelversieringen van koppen van dieren of mensen. De entree van het voormalige weeshuis (later jongensschool) aan de Hoge Gouwe 31 toont veel stijlkenmerken van de neorenaissance: speklagen, smeedijzeren muurankers, diamantkoppen, vormstenen en toepassing van verschillende kleuren baksteen.

Ook de natuurstenen elementen en de geblokte boog in de topgevel van het oude politiebureau, Markt 72, zijn onmiskenbaar neorenaissance.

Karakteristieke 19e eeuwse stijlelementen in beeld

Chaletstijl

De chaletstijl wordt gekenmerkt door op houtbouw geïnspireerde decoraties, vaak in combinatie met elementen uit de neorenaissance of de jugendstil. De inspiratiebron hiervoor ligt in de traditionele landelijke bouwstijlen uit Zwitserland. Opvallend zijn de overstekende kappen met vaak uitbundig versierd houtsnijwerk, houten veranda's, balkons en erkers. Die kenmerken zijn rijkelijk aanwezig aan de Van Beverninghlaan (1904) en in de kap van de voormalige telefooncentrale, Achter de Vismarkt 19.

Jugendstil

Tegen het einde van de eeuw is er een toenemend geloof in de vooruitgang. Er dient zich een nieuwe eeuw aan die roept om nieuwe stijlvormen. Gevoed door allerlei nieuwe (wetenschappelijke) ontdekkingen ontstaat een vormtaal die gebaseerd op planten- en diervormen. Een mooi gestileerd floraal motief is hierboven te zien in de gevel van een winkelpand op de hoek van de Kleiweg en de Turfmarkt.

De jugendstil of art nouveau maakt volop gebruik van nieuwe bouwmaterialen zoals glas, ijzer, geglazuurde bakstenen en gewapend beton. Een opvallend stijlelement van de jugendstil is het zweeps slagmotief, zoals hieronder fraai te zien is op de gevel van Hoge Gouwe 89. Hier is bovendien de constructie zichtbaar gehouden en decoratief gebruikt. Ook dat is een stijlkenmerk van de jugendstil.

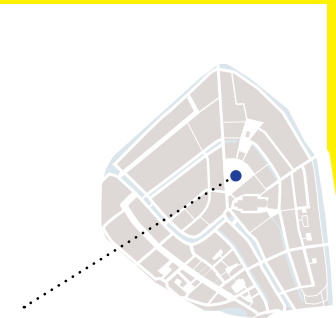
Eclecticisme

Het combineren van vormen uit verschillende bouwstijlen tot een nieuw geheel wordt eclecticisme genoemd, naar het Griekse woord voor uitkiezen, 'eclectere'. De ontwerper put uit een bonte verzameling van vormen en stijlelementen. Hij combineert deze naar believen om een nieuwe stijl te creëren, 19e eeuwse 'fusion-architecture'. Zo nu en dan zijn zelfs Moorse of byzantijnse invloeden verwerkt in de decoratie.

De gevel van Oosthaven 63 combineert neoclassicistische elementen (zuilen, symmetrische opbouw) met neorenaissancistische decoraties zoals diamantkoppen. Opvallend is de schelpvormige decoratie van de dakkapel, die aan de rococostijl doet denken.

In de gevel van Turfmarkt 104 met zijn fraaie erker zijn uiteenlopende materialen en stijlen gebruikt. We zien elementen uit de art-nouveau architectuur, de neorenaissance en het neo-classicisme.

Markt 1

Stadhuis

Het gotische stadhuis is in 1448-1450 opgetrokken in witte arduin (een Belgische kalksteensoort) rond een casco van baksteen. Het heeft in de loop der eeuwen vele gedaanteverwisselingen ondergaan onder invloed van nieuwe inzichten, mode en verval. Rond 1650 worden veel gotische onderdelen aangepast aan de renaissancestijl die dan in zwang is. Ook in de 19e eeuw vinden er forse ingrepen plaats.

In 1832 start een langdurige restauratie en modernisering. Zes kruiskozijnen op de eerste verdieping en de zolder worden uit de voorgevel verwijderd en vervangen door eigentijdse, neogotische kozijnen met houten schuiframen en roedenverdeling. Ook de kruiskozijnen van de vensters op de begane grond maken plaats voor kozijnen met roedenverdeling.

In de tweede helft van de 19e eeuw verkeert de voorgevel in slechte staat. Een steiger moet instorting voorkomen. In 1877 besluit men om ongelukken te voorkomen zelfs tot sloop van de oostelijke arkel, een uitkragend torentje op de hoek van de gevel. Wanneer in 1880 de rijksoverheid geld beschikbaar stelt, kan de restauratie worden hervat. Als rijksadviseur treedt architect Pierre Cuypers op, bekend van het Amsterdamse Centraal Station en het Rijksmuseum. De leiding is in handen van Isaac Gosschalk.

De grote verminker

Gosschalk is niet de eerste de beste. Zo bouwde hij in 1893 het station van Groningen, in 2007 door hedendaagse reizigers uitgeroepen tot het mooiste station van Nederland. Zijn reputatie als restaurator is in de 19e eeuw echter niet onberispelijk. Victor de Stuers, de grondlegger van de monumentenzorg in Nederland, schrijft in 1907 dat het stadsbestuur van Gouda al snel spijt kreeg van zijn aanstelling: 'De heeren waren wanhopig en zouden gaarne van Gosschalk verlost zijn'. De 19e eeuwse restauratie wordt achteraf beschouwd als 'de grote verminking' van het Goudse stadhuis. Gosschalks vervanging door Lambert Hezenmans, bekend van de restauratie van de Bossche Sint-Jan, verandert daar niets aan.

Smaken verschillen

De restauratoren vervangen het arduin in de voorgevel grotendeels door een Franse kalksteensoort en verwijderen de boogvormige nissen vrijwel tot aan de vensterharnassen. Uit de nissen boven de ramen aan de voorgevel verdwijnen twee beelden uit 1695, die de Wijsheid en de Standvastigheid verbeelden. Ze sieren nu de tuin van museumgoudA. De zij- en achtergevels worden slechts ontdaan van hun verflaag. Verder blijven ze in deplorabele staat. In 1885 smeert men er een laag van het moderne Portlandcement op 'tot verkrijging van eene gelijke tint op de muurvlakken'.

Door de vernieuwing van een aantal details ten slotte, voldoet het stadhuis weer helemaal aan de laatste mode van de 19e eeuw: de bladornamenten aan de pinakels verdwijnen, de arkels of uitkragende torentjes krijgen een neogotische vormgeving en de kleine en de grote toren krijgen een windvaan.

Tijdens de restauratie van 1948 worden de 19e eeuwse ingrepen deels ongedaan gemaakt. Naar de inzichten en smaak van de 20e eeuw worden de oorspronkelijke gotische elementen weer gereconstrueerd.

Peperstraat 20

De Goudse koopman in manufacturen Pieter de Raadt geeft in 1897 opdracht voor de bouw van een plaats van samenkomst voor de Vergadering van Gelovigen aan de Peperstraat. Het gebouw heeft die functie tot op de dag van vandaag. De Vergadering van Gelovigen wordt wel tot de evangelische beweging in het protestantisme gerekend. Het is een gemeenschap van christenen zonder vaste voorganger of predikant.

Vergadering van Gelovigen

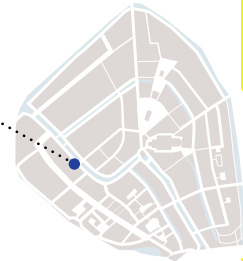
De Vergadering wil geen kerkgenootschap zijn, geheel in de geest van Matthëus 18, vers 20: 'Want waar twee of drie vergaderd zijn in Mijn naam, daar ben Ik in hun midden'. Iedere mannelijke gelovige kan het woord voeren. De wortels van deze gemeenschap liggen in het Réveil, een internationale geestelijke opwekkingsbeweging uit het begin van de 19e eeuw. De dichter-advocaat Bilderdijk en de schrijver Isaïc Da Costa zijn de belangrijkste Nederlandse exponenten van deze beweging. Het Réveil neemt afstand van protestants-christelijke instituties en dogma's en gaat terug naar de bron van het geloof. Deze herbezinning op het verleden past bij de geest van de 19e eeuw. Ook in architectuur van die eeuw zien we die herbezinning terug: de vele neo-stijlen geven daar blijk van.

Rijk versierde gevel

Het gebouw aan de Peperstraat heeft een eclectische voorgevel, gecombineerd met elementen uit de neorenaissance en neoromantiek. De achtergevel is vooral neorenaissancistisch. De symmetrische bakstenen tuitgevel is rijk versierd en bevat fijn voegwerk. Aan weerszijden zien we gepleisterde en wit geschilderde hoeklisenen. Onder de geprofileerde daklijst bevindt zich een klimmend boogfries, dat de hellende lijn van de geveltop volgt. Versierde rechthoekige consoles ondersteunen het boogfries. De nok wordt geaccentueerd door een bewerkte schoorsteen. In de gevel zijn

op diverse plaatsen typisch 19e eeuwse profielstenen gebruikt. De begane grond heeft een hoge, grijs geschilderde gepleisterde plint van imitatierustica. Rustica of bruto werk is het gebruik van ruw blokwerk in de sokkel van gevels of de omlijsting van poorten. Er boven prijkt een geprofileerde waterlijst. De entreeportiek heeft een rondboog en een granitovloer. Aan weerszijden staan halfzuilen op een vijfkantig basement. Een hekwerk met smeedijzeren spijlen en gietijzeren speerpunten sluit het portiek af. Boven de entree bevindt zich een rechthoekig schild, een cartouche, met het bouwjaar. In de achtergevel is gele verblendsteen toegepast in de sierbanden, in de ontlastingsbogen en in en rondom de ronde spaarnissen. Verblendsteen wordt machinaal gemaakt met een strengpers, die in de 19e eeuw in opkomst was. De steen heeft vaak heldere kleuren zoals geel, rood en wit en vindt toepassing in siermetselwerk. De entree wordt geflankeerd door rondboogvensters met gietijzeren roedenverdeling en glas-in-lood. Van binnen bestaat het gebouw uit één grote, hoge rechthoekige ruimte, de 'vergaderzaal'. Het in pandige entreeportiek neemt er als het ware een hap uit. Typisch 19e eeuws is het in groen-crème-wit geschilderd papier-maché uitgevoerde plafond. Het heeft een geometrisch patroon van profiellijsten, rolwerk en reliëfs met florale of bloemmotieven.

Oudkatholieke kerk

Tegen de verdrukking in groeit het aantal rooms-katholieken in Gouda na de reformatie gestaag. Zij worden gedoogd, maar kunnen niet openlijk samenkomen.

Bij het Schisma van Utrecht in 1723 kiest de parochie van Sint Jan Baptist aan de Hoge Gouwe de zijde van de jansenisten. Deze groepering ontworstelt zich aan de almacht van Rome. De parochie maakt sindsdien deel uit van de oudkatholieke kerk. Ook dit kerkgenootschap wordt in het protestante Nederland slechts gedoogd. De kerk aan de Hoge Gouwe blijft daarom een schuilkerk, verborgen achter een rij woonhuisgevels.

De positie van rooms- en oudkatholieken verbetert als in de Franse Tijd (1796) de scheiding van kerk en staat wordt doorgevoerd. De Grondwet van 1848 neemt de laatste beperkingen voor de katholieken weg.

Schuilkerk tussen Gouwe en Raam

De oudkatholieke Kerk aan de Hoge Gouwe 107-113 bestaat uit een complex van gebouwen die alle in de loop der tijd zijn veranderd. De bouwgeschiedenis van de kerk begint in 1630, wanneer pastoor Purmerent het huis Hoge Gouwe 113 en twee daar achtergelegen huizen aan de Raam koopt. Hij vestigt er een pastorie en een schuilkerk voor de rooms-katholieke parochie van Sint Jan Baptist. De huizen aan de Raam geven de kerk een onopvallende extra in- en uitgang. Daarna groeit het verborgen complex tot het einde van de 17e eeuw gestaag verder. In korte tijd worden ook de naastgelegen huizen aan de Hoge Gouwe 109 tot en met 115 en het binnenterrein aan het complex toegevoegd. Daar verrijst een nieuwe kerkzaal. Het complex beslaat dan een aaneengesloten huizenblok tussen de Gouwe en de Raam.

Openlijke geloofsbeleving

Kort na de invoering van de vrijheid van godsdienst, bij de Grondwet van 1848, komt de Goudse oudkatholieke kerk letterlijk en figuurlijk uit haar schuilplaats. Niets staat een openlijke beleving van het

geloof nog in de weg. Deze tijd van heropleving van het katholieke geloof laat dan ook een ongekende bouwwoede zien. Dat is ook in dit gebouwencomplex zichtbaar. De drie 17e eeuwse woonhuizen op nummers 107-111 worden in 1863 gesloopt en vervangen door het huidige dubbelpand met een rijke, gepleisterde voorgevel in eclectische stijl. Nummer 113 wordt verbreed met een gang. Ook het interieur van de kerk ondergaat ingrijpende wijzigingen. Zo verhuist het hoofdaltaar van de oostzijde naar de westzijde, waarvoor een flinke uitbouw nodig is. Van het oude interieur resten alleen nog de preekstoel en de 17e eeuwse communiebank in barokstijl en het hoofdaltaar met de dubbele getorste zuilen aan weerszijden. Het altaarstuk van Jan Franszoon Verzijl stelt de Aanbidding der Koningen voor; het kwam tot stand tussen 1685 en 1697. De rest van het interieur dateert uit 1863.

De gang die door nummer 107 loopt en aansluit op de hoofdingang, gaf voor 1863 nog toegang tot het hoofdaltaar, dat toen aan de oost- of Gouwezijde lag. Vanuit de oude pastoorswoning was er ook een toegang links naast het altaar. Aan de west- of Raamzijde waren waarschijnlijk twee toegangen die bereikbaar moeten zijn geweest via de huisjes aan de achterzijde.

Bananen- pakhuis

Dit brede pand aan de Lage Gouwe 140 is vermoedelijk in 1870 gebouwd voor een combinatie van wonen en werken. De begane grond is bedoeld als bedrijfsruimte.

De verdiepingen vormen tezamen een ruim woonhuis. Over het oorspronkelijke gebruik is weinig met zekerheid te vertellen. Zeker is wel dat het pand in 1928 wordt verbouwd tot bananenpakhuis en garage. Opdrachtgever van die aanpassing is W. Slont namens de West-Indische Bananenhandel. Vanaf mei 1929 brengt dit bedrijf bananen op de markt onder de naam Fyffes-bananen. Slont was ook secretaris van de Goudse vereniging van groenten- en fruithandelaren met de fraaie en typisch 19e eeuwse naam 'Streven naar verbetering'.

Breedte toont rijkdom

Het gebouw is een toonbeeld van de eclectische stijl. Ook in de materiaalkeuze is dit pand kenmerkend voor de 19e eeuw: in de gevel zien we machinaal vervaardigde bakstenen en imitatie natuursteenblokken op de hoeken. De gevel is maar liefst vijf vensters breed. Een dergelijk breed pand is opvallend in Gouda, waar de meeste huizen niet breder zijn dan twee of drie vensters. 'Wie het breed heeft, laat het breed hangen', zegt het spreekwoord. Dat is in het geval van de afmetingen van woonhuisgevels zeker het geval. De gevel heeft een symmetrische opbouw. Het heeft een zogenaamd middenrisaliet. Een risaliet is een naar voren springend geveldeel. Dit middenrisaliet wordt beëindigd door een fantasiekroonlijst met bladmotieven. Aan weerszijden van de middenrisaliet voeren inrijpoorten naar het achtergelegen bedrijfsgedeelte. Boven de vensterlijsten zijn versieringen van stucwerk te zien. Het fries van de kroonlijst bevat fraai bewerkte kraagstukken.

Populaire stijlelementen

Voor de ingang bevindt zich een stoep met natuurstenen pijlers en een gekromde smeedijzeren leuning. De ingang zelf, die in het midden van de gevel is geplaatst, is rondom voorzien van rijke versieringen. De brede houten paneeldeur wordt bekroond door een boogvenster. Links en rechts van de deur bevinden zich houten pilasters. Het geheel is gevat in een omlijsting van stucwerk die iets naar voren springt. Om de dubbele deur en het boogvenster heen zijn, ook weer in stucwerk, meerdere profielen aangebracht. Sommige van die profielen zijn versierd, anderen zijn simpel en strak. Het boogvenster is van onderen en van boven versierd met bloemmotieven.

De begane grond wordt afgesloten door een smalle kroonlijst. Elk van de verdiepingen bevat vijf vensters met zwaar geprofileerd lijstwerk er omheen en een kuif of rocaille van stucwerk erboven. Dit soort lijstwerk met kuif boven de vensters is erg populair in de tweede helft van de 19e eeuw. In Gouda zijn er talloze goede voorbeelden van te vinden, zoals de naastgelegen panden Lage Gouwe 142 en 144. De ramen van de bovenlichten zijn voorzien van een licht gebogen segmentboog.

Woonhuis van Bruns

Het pand Lage Gouwe 166 wordt in 1902-1904 gebouwd voor J.L. Bruns, eigenaar van een warenhuis op de hoek van de Lage Gouwe en de Turfmarkt. Strikt genomen is het dus een 20e eeuwse monument. Maar de smaak waarvan zowel het exterieur als het interieur getuigt, is toch echt die van de 19e eeuw.

Het woonhuis is gebouwd in eclectische stijl, die vormen uit oudere bouwstijlen combineert tot een nieuw geheel. De gevel heeft een klassieke indeling: een duidelijke plint, opgaandwerk en een kroonlijst. De horizontale banden en korfbogen boven de vensters op de verdiepingen zijn renaissancestijl. Andere elementen zijn ontleend aan het classicisme. De indeling en materialen van het rechtergeveldeel bevat elementen uit de art-nouveau of Jugendstil.

Bijzondere elementen

De bakstenen gevel heeft op de begane grond een natuurstenen bekleding die wordt afgesloten door een natuurstenen kroonlijst. Daarboven vallen de (horizontale) lintvoegen in het metselwerk op. Ook dit geveldeel is verrijkt met hardstenen onderdelen, zoals diamantblokken aan weerszijden van de vensters en segmentbogen met aanzet- en sluitstenen. Onder de bogen boven de vensters bevinden zich drie voluten (krul- of spiraalvormige versieringen). De gevel eindigt met een kroonlijst, waarvan het fries is uitgevoerd in siermetselwerk. De geprofileerde houten daklijst rust op sierlijk gedecoreerde, houten kraagstukken.

De voorgevel is asymmetrisch. Het rechterdeel springt iets vooruit en heeft enkele bijzondere elementen. De portiek heeft een voordeur met twee ruiten. Aan de binnenzijde zien we decoratief smeedwerk onder een bovenlicht in de vorm van een rondboog met gebogen houten roeden. Tegels met bloemmotieven, een typisch Jugendstilelement, sieren de zijkanten van het portiek.

De houten erker boven de entree heeft een hardstenen onderbouw die rust op hardstenen met voluten. De pijlers van de balustrade van het balkon zijn cirkelvormig. De erker heeft een rondboograam met zijlichten, zuiltjes op de hoeken en een geprofileerd kroonlijstje.

De loggia op de tweede verdieping heeft een ijzeren balustrade en een hardstenen rondboogomlijsting met een diamantkopsluitsteen. De wanden van de loggia zijn voorzien van fraai tegelwerk.

Gaaf interieur

Uniek van dit woonhuis is de nog vrijwel oorspronkelijke staat waarin het interieur verkeert. Met zijn marmeren vloeren, lambriseringen, deuren met geëts glas en houtsnijwerk weerspiegelt het pand nog steeds de smaak van de 19e eeuw. Alle plafonds zijn voorzien van papiermachéreliefs met florale motieven en zogenoemde kwabornamenten: versieringen met het aanzien van een dikke, druipende substantie. In de gang vertoont het plafond fruitschalen en langs de randen decoratieve profielen in de vorm van een reeks eivormige figuren (eierlijsten). De plafonds van het trappenhuis zijn beschilderd binnen lijststucwerk. Ook op de verdiepingen zijn nog overal reliëfplafonds aanwezig met engeltjes, bloemen en vogeltjes. De houten trappen hebben een gesneden baluster met bladmotieven en een leuning met geprofileerde handlijsten. Vrijwel overal zijn de houten paneeldeuren in geprofileerde lijsten nog aanwezig. De centraal gelegen vide brengt daglicht in het hele huis.

Hoge/Lage Gouwe, tegenover de Turfmarkt

Dirck Crabethbrug

De Crabethbrug is een gietijzeren draaibrug uit 1867, gemaakt door ijzergieterij De Prins van Oranje uit Den Haag. De brug dankt haar naam aan de beroemde 16e eeuwse glazenier Dirck Crabeth, die tegenover de brug woonde op de Hoge Gouwe 153. Aan weerszijden van de brug bevinden zich plaquettes met de naam van de ijzergieterij en het bouwjaar van de brug.

Van alle ijzeren draaibruggen over de Binnengouwe is alleen de Crabethbrug nog over. Ook veel van de ijzeren draaibruggen elders in het land zijn gesloopt en vervangen. Het brugtype als zodanig is niet uniek, maar inmiddels wel schaars en bovendien representatief voor de 19e eeuw. Dat is de reden dat de brug de status van rijksmonument heeft.

Reserveroute door de binnenstad

Door het wegvalLEN van de stedelijke privileges aan het eind van de 18e eeuw moet de Gouweroute concurreren met andere scheepvaartverbindingen tussen Noord- en Zuid-Holland. Gouda verliest steeds meer terrein, vooral nadat de nieuwe schutsluis bij Leidschendam gereed is gekomen. De route via Gouda moet aantrekkelijker worden. Daarom wordt de Crabethbrug, net als de andere vaste bruggen over de Gouwe, vervangen door een ongelijkarmige ijzeren draaibrug. Daardoor kunnen schepen met staande mast Gouda voortaan ook via de binnenstad passeren. De oude route kan nu dienen als reserve voor de route via de Mallegatsluis.

Giet- en smeedijzer

De constructie van de Crabethbrug is typerend voor de tweede helft van de 19e eeuw. De brug bestaat uit geklonken liggers, opgebouwd uit plaatijzer en hoekprofielen. De dwarsliggers zijn nog van gietijzer. De eerste ijzeren draaibruggen zijn omstreeks 1845 gebouwd. Daarbij

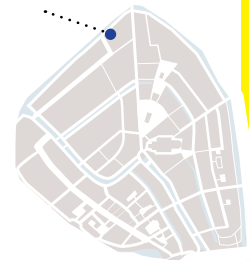
wordt aanvankelijk veel gietijzer toegepast, maar na 1855 vooral smeedijzer. De Crabethbrug heeft nog relatief veel gietwerk en is wat dat betreft dus geenszins vernieuwend geweest. Niettemin is de brug een belangrijk monument voor de geschiedenis van de bouwtechniek in het algemeen en de bruggenbouw in het bijzonder. Vooral het oorspronkelijke handbewogen bewegingswerk is bouwhistorisch van grote waarde. Het giet- en klinkwerk, de ornamentiek van het leuningwerk en de combinatie van geklonken brugliggers en gegoten leuningwerk geven de brug bovendien een fraai uiterlijk.

Opknapbeurt

Rond 1960 is de constructie van veel bruggen door slecht onderhoud zo slecht dat de veiligheid in het geding is. Ook de Crabethbrug verkeert in een deplorabele staat. Een groot deel van het ijzerwerk is weggeroest. Men brengt een betondek aan, zodat voetgangers de brug nog kunnen passeren zonder er door te zakken. In 1989 start de restauratie van de Crabethbrug en het Amsterdamse Verlaat. De roestschade aan het ijzerwerk is zodanig dat een groot deel van het materiaal moet worden vervangen, waardoor slechts een deel van de brug nog authentiek is. De oorspronkelijke gietijzeren leuning op het draaibare gedeelte zijn vervangen door een houten hek. Andere gietijzeren onderdelen zijn opnieuw gegoten. Het smeedijzer is vervangen door staal, waarbij de verbindingen van onder meer de stalen liggers opnieuw zijn geklonken.

Regentesseplantsoen 28-32

De sloop van stadsmuren en vestingwerken in de 19e eeuw geeft ruimte voor de aanleg van stadsparken langs de voormalige grachten of singels. De aantrekkelijke ligging zorgt ervoor dat hier de eerste stadsuitbreidingen voor de notabelen en gegoede burgerij ontstaan. Er verrijzen voorname villa's en herenhuizen. Het Regentesseplantsoen is hiervan een prachtig voorbeeld.

Herenhuizen in het groen

De eerste plantekeningen zijn al van 1830. Waar nu de huisnummers 28-29 en 30-32 staan, is nog tot 1874 een lijnbaan gevestigd. De huidige naam krijgt het plantsoen in 1901. Deze verwijst naar koningin-moeder Emma, die als regentes fungeert voor de minderjarige Wilhelmina. Al voor de eeuwwisseling verrijzen er de eerste herenhuizen.

De bouwstijlen aan de singel weerspiegelen de heersende mode: neorenaissance, eclecticisme, art-nouveaustijl en chaletstijl. De neorenaissance en het eclecticisme grijpen terug op de bouwkunst van de Gouden Eeuw. De Jugendstil of art-nouveau en de chaletstijl ontleen hun inspiratie respectievelijk aan motieven uit de natuur en de landelijke bouwstijlen uit Zwitserland. De herenhuizen hebben vaak een klassieke opbouw en trekjes van de chaletstijl, zoals ver overstekende daken, uitbundig met snijwerk versierde windveren en sierspanten met ajourwerk.

Evenwichtige gevels

Dit zien we ook in de woningblokken aan het Regentesseplantsoen 28-29 en 30-32; een combinatie van neorenaissance en chaletstijl. Beide blokken dateren uit 1898 en zijn ontworpen door de Goudse architect-aannemer H.J. Nederhorst jr. Ze hebben een evenwichtige gevelindeling en zijn op veel onderdelen nog authentiek. De voorgevel van het woningblok 28-29 is symmetrisch en heeft een verspringende gevellijn.

Het woningblok 28-29 heeft op beide hoeken opvallende topgevels in chaletstijl, met fijn decoratief houten hangwerk. De lijstgevel tussen de topgevels is neorenaissancecistisch. Hij is opgebouwd uit een hardstenen plint met borstwering met een hardstenen

waterlijst aan de bovenzijde. Aanzet- en sluitstenen, diamantkoppen en spekbanden verlevendigen het aanzien. De rondbogen boven de vensters zijn gevuld met siermetselwerk. Bovenop prijkt een hoofdgestel bestaande uit een geprofileerde waterlijst, een fries met siermetselwerk en een kroonlijst gedragen door consoles. De opbouw van de voorgevel van het woningblok 30-32 is vergelijkbaar.

Sierlijk houtsnijwerk

Nederhorst bouwt in 1902 ook Regentesseplantsoen 22. Opdrachtgever is J. Breebaart Lzn, directeur van de Goudsche Glucosefabriek. Het is een fraai voorbeeld van de 'stadse' huizen in art-nouveaustijl die rond 1900 veel worden gebouwd. De licht asymmetrische voorgevel is rijk versierd met natuurstenen ornamenten, hoefijzerbogen en sierlijk houtsnijwerk. Rollagen, segmentbogen en natuurstenen lateien zijn nu witgeschilderd, maar ooit zijn de gebruikte materialen zichtbaar geweest. De in baksteen opgemetselde muurvelden waren altijd al geschilderd. Een in pandig portiek dient als entree. Bijzonder is het expressieve houtsnijwerk van het balkon daar boven: hondenkoppen met open bek steken geprononceerd naar voren en zijwaarts; de voorpoten rusten diagonaal op een geprofileerde steun in de gevel. Het opengewerkte houtsnijwerk van de balustrade heeft de voor art-nouveau kenmerkende zweepslagvorm en een sierlijk gebogen stralenmotief.

Het grondplan van de meeste huizen, met salon en kamer en suite, ruime gang en trappenhuis, zijn kenmerkend voor de rijkere huizen. In sommige panden zijn nog stucplafonds, schouwen, marmmerwerk en geëst glas aanwezig.

Stijlkamer

In de 19e eeuw maakt serieproductie ornamenten en andere decoratieve elementen goedkoper en dus bereikbaar voor de middenklasse. Dat maakt gevel en interieur steeds gevoeliger voor de vluchtige modetrends. Net als in de architectuur is er in het interieur sprake van een combinatie van verschillende stijlen.

Het kleurgebruik in huis wordt uitbundiger. De wandbedekking bestaat uit goedkope houten lambriseringen en beschilderd of bedrukt papieren behang. In het begin van de 19e eeuw krijgen zowel de stoffen als de papieren behangsels meer kleur. De kleuren van het houtwerk passen zich daarbij aan. Voorheen is men geneigd om voor een bepaalde hoofdkleur te kiezen die in drie of vier gradaties worden aangebracht.

Naarmate de eeuw vordert, worden juist veel verschillende kleuren naast elkaar gebruikt. Het interieur wordt steeds bonter. Bruin, zachtgroen, geel of rood zijn populaire kleuren.

Morrisbehang en een Koninklijke kast

Het kleurgebruik in de 19e eeuwse stijlkamer in museumgoudA is typerend voor de smaak van de eeuw. Twee wanden van de stijlkamer zijn bekleed met het behangsel Chrysanthemum, een motief uit 1877 van de Engelse ontwerper William Morris. Zachtgroene, roze en lichtgele tinten kenmerken het behangsel. Morris was een liefhebber van de middeleeuwen en van ambachtelijk handwerk. De Arts and Crafts-beweging waartoe hij behoorde, wilde hoogwaardige gebruiksvoorwerpen bereikbaar maken voor de gewone man. Maar juist omdat zij zich richtten op handwerk, bleken hun producten slechts betaalbaar voor een select publiek.

De imposante buffetkast in neorenaissance-stijl dateert uit ongeveer 1888. De kast is gemaakt in opdracht van Koning Willem III en was bedoeld voor paleis Huis ten Bosch in Den Haag. In het hout zijn allerlei architecturale versieringen aangebracht.

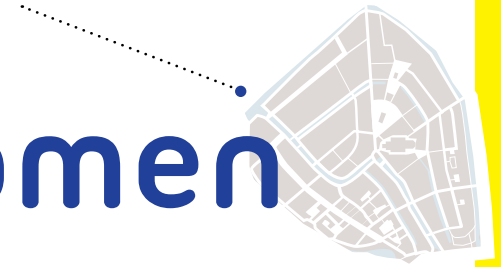
De kroonluchter is enkele jaren jonger en is vervaardigd van verguld metaal en kristal. Ooit prijkte deze aan een plafond in het voormalig Wees- en Almoezeniershuis aan de Spieringstraat.

De stijlkamer toont tevens twee geschilderde portretten van Nicolaas IJzendoorn en zijn tweede echtgenote Antonia Maria Imans. Nicolaas handelde in rum en was van 1850 tot 1864 burgemeester van Gouda. Hij werd als burgemeester opgevolgd door zijn zoon, die tot 1895 aan het roer bleef.

De 19e eeuwse stijlkamer in museumgoudA geeft een indruk van het interieur van een aanzienlijk woonhuis uit die tijd.

De aankleding van de huizen wordt aanvankelijk steeds strakker en simpeler. Naarmate de eeuw vordert en de welvaart groeit, komt er weer meer ruimte voor uitbundigheid in kleur en versiering, zoals de kamer in het museum laat zien.

De Drie Notenboomen

Het rijksmonument De Drie Notenboomen bestaat uit een poortgebouw met woning uit 1849. Dit gebouw maakte deel uit van de gelijknamige wasserij en blekerij die in de 18e en 19e eeuw op deze plaats gevestigd was.

Op deze plek vlak aan het water wordt al enkele eeuwen bedrijfsmatig gewassen en gebleekt. Het is bleker Cornelis Hillebrandtsz die hier in 1578 een tuin koopt aan de singel, net buiten de Potterspoort. Na zijn dood wordt het perceel verkocht. De transportakte vermeldt dat er een 'bleijckerie' gevestigd is. De naam De Drie Notenboomen komt in verband met deze plek voor het eerst voor in een akte uit 1709, als bleker Jan Verhoogh zijn boeltje verkoopt.

Het wasserijbedrijf is lange tijd een bedrijfstak van belang in Gouda. Per bode en per trekschuit wordt door heel Holland de vuile was aan huis opgehaald. Schoon verlaat het wasgoed Gouda weer, op weg naar de rechtmatige eigenaren. Het werk in de wasserijen is zwaar; het loon karig. Ongehuwde meisjes zijn gewilde werkrachten. Zij wonen vaak op zolderkamertjes boven de blekerijen.

Veelzeggend industrieel monument

De familie Jaspers, die in de 19e eeuw de scepter zwaait in De Drie Notenboomen, is een echte wasserij-familie met een aanzienlijk bedrijf. Zij bezitten in 1876 zelfs zes van de zestien wasserijen die Gouda rijk is. Jaspers maakte reclame met de wervende slogan: 'Laat De Drie Notenboomen voor al uw wasgoed komen'.

Het bedrijfscomplex aan de Kattensingel herbergt nog tot 1972 een wasserij. Dan begint een periode van dertig jaar leegstand. Een burgerinitiatief van Platform Binnenstad West, de Historische Vereniging Die Goude en de Vereniging Behoud Stadschoon vraagt de gemeenteraad in 2004 om te zorgen voor restauratie. Het restant van De Drie Notenbomen is immers een voor Gouda veelzeggend industrieel monument. De gemeente verkoopt de grond en de opstallen met een restauratieplicht voor de nieuwe eigenaar. Sinds de restauratie van de restanten van de wasserij herbergt het complex de kantoren van de franchiseorganisatie die onder de naam Thomashuizen kleinschalige woonvormen runt voor mensen met een verstandelijke beperking.

Kleurig reliëf

Het gepleisterde pand aan de Kattensingel heeft een verdieping en een zolder onder een gebroken kap (mansardekap) met een wolfseind aan de achterzijde. De voorgevel is voorzien van twee houten rondboogvensters met roedenverdeling en een kroonlijst. De zijgevel bevat drie getoogde vensters op de verdieping. Rechts van het gebouw bevindt zich een aangebouwd poortgebouw met een dwarsgeplaatste kap. De voorgevel is opgetrokken in ongepleisterd metselwerk en bevat bossingen (siermetselwerk) met gele sierstenen aan de uiteinden en een kroonlijst.

Het boogveld boven de poort toont een schildering over het blekerij- en wasbedrijf als achtergrond van een kleurig reliëf. Dit brengt de bedrijfsnaam de Drie Notenboomen natuurgetrouw in beeld, inclusief vogels die in het bladerdak nestelen. Het poortje vermeldt ook de naam van eigenaar L. Jaspers en zoon en het jaartal 1849.

Watertoren

Aan het einde van de 19e eeuw ontdekt men dat schoon drinkwater de volksgezondheid ten goede komt. Dit leidt tot de aanleg van vele waterleidingnetten en dus tot het bouwen van een specifiek type gebouw: de watertoren.

De watertoren is een uiterst functioneel gebouw waarin op grote hoogte een enorm waterreservoir is ondergebracht. Het gebouw dient hoofdzakelijk als draagconstructie. Via het principe van de communicerende vaten wordt de druk in het waterleidingnet constant gehouden. Het reinwaterreservoir in de kelder fungeert als buffer waarmee het water in de toren voortdurend op peil wordt gehouden. De 33 meter hoge watertoren van Gouda dateert van 1883 en is daarmee een van de oudste nog bestaande watertorens van ons land. Het is de eerste die architect Jan Schotel ontwerpt. Er volgen er nog 15 in 27 jaar. De Goudse watertoren heeft ruim een eeuw dienst gedaan. Sinds 1992 is hij buiten gebruik. In 2003 koopt een ondernemende particulier de toren aan. De ligging in een industriegebied geeft aanvankelijk problemen met de vergunningverlening. In 2007 komt er groen licht voor de plannen van de nieuwe eigenaar. Nu is de toren bewoond.

Accent op de hoogte

De neoromaanse ronde toren heeft een klassieke, driedelige horizontale geleiding. Op een relatief hoog basement zien we een schacht en ter hoogte van het waterreservoir een iets uitspringend hoofdstel met fries en gootlijst. De geleidingen zijn gescheiden door zware gemetselde waterlijsten, die de muren beschermen tegen regenwater. De onderste wordt gedragen door een rondboogfries.

Spaarvelden met rondbogen sieren basement en schacht. Een spaarveld is een ondiepe, blinde nis. Dat bespaart stenen en verlevendigt grote muurvlakken. De spaarvelden van het basement zijn gescheiden door vrij zware muurdammen. De entree bestaat uit een dubbele paneel deur onder een bovenlicht met rondboog en straalsgewijze roeden. Smalle verticale uitspringingen (lisenen) wisselen de brede spaarvelden speels af en accentueren de schachthoogte. Boven ieder spaarveld bevinden zich twee halfronde bogen, die in het midden op één kraagsteen samenkomen.

Ter hoogte van het waterreservoir is het fries verdeeld in rechthoekige spaarvelden. Deze worden gedekt door een getande kroonlijst (tandlijst). In elk spaarveld zitten twee gekoppelde rondboogvensters. De toren heeft een flauwhellende tienhoekige houten kap en wordt bekroond door een uitkijktorentje.

Toren in twee delen

De toren heeft twee verdiepingvloeren, met troggewelfjes (licht golvende constructie) in gele ijsselstenen en ijzeren profielbalken. Een dwarsmuur die de bodem van het geklonken smeedijzeren waterreservoir ondersteunt, deelt de toren in tweeën. De muur heeft op de begane grond twee rondboogvormige openingen. Een rijk versierde gietijzeren wenteltrap voert naar de eerste verdieping. Op de verdieping staat aan weerszijden van de dwarsmuur een houten trap met smeedijzeren balustrade. De trappen zijn door bordessen in rondboogvormige openingen met elkaar verbonden. De vloer van de tweede verdieping fungeert als lekvloer. De houten kap rust op gietijzeren korbeels (draagsteunen) met cirkelmotieven.

‘Theater brengt monumenten tot leven’

TEKST: MIRANDA VAN ELSWIJK

John de Heij is cabaretier, muzikant, regisseur en theatermaker. Afgelopen seizoen verzorgde hij met zijn productiebedrijf zo'n 70 voorstellingen, waaronder het Goudse eenakterfestival. Ook geeft hij workshops en cursussen voor bedrijven, omroepen, scholen en culturele instellingen.

John over het theater in de 19e eeuw: ‘Aan het begin van die eeuw vond er weinig vernieuwing plaats in het theater in Europa. Theatermakers hielden vast aan de traditionele genres en aan de regels die in de 17e en 18e eeuw ontwikkeld waren. Deze strenge regels bepaalden precies waar het stuk over moest gaan, hoe het moest worden opgebouwd, welke personages erin voor moesten komen en wat ze moesten zeggen. De stukken gingen meestal over een

heroïsche koning of een soldaat die streed voor zijn vaderland. De acteurs declameerden hun tekst. En ze stonden er vaak wat stijfjes bij; ze mochten zich tijdens een scène niet bewegen, want dat leidde maar af. Pas als het doek dicht was, konden ze op- en aflopen.’

Nieuwe smaak, nieuwe regels

In de tweede helft van de 19e eeuw kwam er langzaam verandering in het gebruik van deze strenge regels. Het realisme diende zich aan; theatermakers wilden van de voorstelling op de planken een realistische afspiegeling maken van het dagelijks leven. Daar hoorden de goede, maar ook de minder mooie kanten van het leven bij. Er was veel aandacht voor de aankleding van de voorstelling; zo moesten de

John de Heij (foto Michelle Weststraete)

‘Alsof de historie een injectie krijgt’

kostuums historisch juist zijn. De verlichting op het toneel was door de komst van de gaslamp reguleerbaar geworden. Decors werden voor het eerst driedimensionaal. De acteurs speelden alsof het publiek niet in de zaal zat; ze namen natuurlijke houdingen aan en spraken op normale toon. Het publiek werd letterlijk toeschouwer. Dit effect werd nog versterkt doordat de lichten in de zaal werden gedoofd. Dat was voor de 19e eeuw nog nooit gebeurd!’

Favoriet effect

John de Heij: ‘Ik kan ontzettend genieten van gebouwen die prachtig zijn, maar ze raken me pas echt als ik er optredens heb en de historie door muziek, tekst en licht van nu een nieuwe dimensie krijgt. Alsof de historie een injectie krijgt; het lijkt wel alsof zo'n gebouw gaat leven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Gouwekerk, waar ik een aantal jaren geleden tijdens Kaarsjesavond een voorstelling speelde: De Vlucht. Hierin deden vluchtelingen hun verhaal in een zeer humoristische maar ook ontroerende en muzikale voorstelling. En juist op zo'n heilige plek, met zoveel mensen die zomaar binnenliepen en zich mee lieten slepen. Een kerk waarvan alle traditionele vormen nieuwe contouren kregen door het bewegend licht dat we gebruikten.’

interieur Gouwekerk

(foto Marije Strating)

Stadsdokter Büchner en de strijd om een schoner Gouda

Liever niet de smaak van 'levend' water

TEKST: NICO HABERMEHL

In de 19e eeuw dringt alom het besef door dat hygiëne niet alleen een kwestie is van goede smaak, maar ook en vooral van gezondheid. Stadsdokter Willem Frederik Büchner toont in 1842 aan hoe vies en ongezond Gouda is. Büchner hamert op het belang van het schoonhouden van de grachten en straten. Met succes.

Büchner behoort tot de hygiënisten: artsen die geloven in het verband tussen reinheid en gezondheid. De hoge sterfte onder de Goudse bevolking in 1840 is voor Büchner aanleiding een onderzoek in te stellen naar de oorzaak daarvan. Hij volgt daarbij de methode van de medische topografie. Volgens die aanpak zijn de ligging van de stad, de bodemgesteldheid, de watervoorziening, de voeding en de ligging van de kerkhoven belangrijke factoren voor de volksgezondheid. Büchner gaat nog een stap verder door ook statistiek in zijn onderzoek te betrekken. Het resultaat is een boek over de medische topografie van Gouda, dat in 1842 bij de Goudse uitgeverij G.B. van Goor verschijnt.

Ongezonde stad

Büchner beschrijft op kernachtige wijze aspecten van Gouda die nooit eerder zijn onderzocht. Zijn taalgebruik is zo levendig en zijn onderwerp zo actueel, dat zijn boek zich nog steeds uitstekend laat lezen. Hij komt tot de conclusie dat de hoge sterfte in Gouda zijn oorzaak vindt in de vochtige arbeiderswoningen, de vele bedompte (pijpenmakers)werkplaatsen, het vervuilde drinkwater, het opgehoopte afval in de nauwe straten en de hoge accijnzen op voedingsmiddelen. Lagere accijnzen op de primaire levensbehoeften en meer aandacht voor de hygiëne zullen volgens hem tot minder sterfgevallen leiden.

Met deze studie geeft Büchner een belangrijke aanzet tot helder drinkwater, schone grachten, een goedwerkend rioolstelsel en opgeruimde straten. Veel van zijn voorstellen worden door geldgebrek en conservatisme van het stadsbestuur pas na zijn dood in 1855 uitgevoerd. Ook Büchner's weinig toegeevende houding zal daaraan mogelijk debet zijn geweest. Zijn verdiensten zijn echter niet onopgemerkt gebleven. Diverse malen is hij onderscheiden. Veel waardering krijgt hij ook van zijn patiënten, blijkens de vele geschenken

Hoge sterftecijfers in 1840 zijn voor stadsdokter Büchner aanleiding om onderzoek te doen. Het vervuilde drinkwater en vochtige arbeiderswoningen blijken een bron van zwakte en ziekte (collectie Streekarchief Midden-Holland)

De Asschuur is in 1841 gebouwd door A. Oudijk. Aanvankelijk wordt er haardas, later ook vuilnis en puin opgeslagen. Haardas fungeerde als grondstof voor de bereiding van loog ten behoeve van glas- en zeepfabricage. Na 1915 doet het gebouw dienst als opslagplaats voor het materieel van de gemeentelijke reinigingsdienst. Jongerensociëteit 'So What' neemt in 1970 haar intrek in de Asschuur. In 1985 vindt een grondige restauratie plaats en wordt het gebouw geïsoleerd. (foto Marije Strating)

die hij in 1851 ontvangt bij zijn vijftigjarig jubileum als arts.

Helder drinkwater

Oorspronkelijk wordt het drinkwater rechtstreeks uit de grachten gehaald. Waartoe dat kan leiden, schetst dokter Büchner in een komisch aandoende passage. Verschillende keren ziet hij mannen 's winters op het ijs van een bevroren gracht met elkaar praten zonder op elkaars handelingen te letten. Zo gebeurt het dat de een water opschept, terwijl de ander zijn uitwerpselen in dezelfde bijt stort om er vervolgens zijn pot in schoon te spoelen. Zijn advies is daarom het grachtwater te koken alvorens het te drinken.

Naast grachtwater wordt regenwater en pompwater gedronken. Gouda kent maar weinig pompen. Waar regenbakken en pompen ontbreken, wordt IJsselwater in tonnen opgeslagen en vervolgens gezuiverd. In 1881 staan vier van dergelijke tonnen op de Bogen. Maar het blijven lapmiddelen. Een adequate oplossing is pas voorhanden met de aanleg van de waterleiding.

In 1882 wordt de Goudsche Waterleiding

Maatschappij opgericht. De inname, zuivering en opslag van het IJsselwater vindt plaats op een terrein langs de Schielands Hoge Zeedijk. Het meest in het oog springt de in 1883 gereed gekomen watertoren. Een jaar later wordt de waterleiding in gebruik genomen. Het duurt enige tijd voordat alle Gouvenaars daadwerkelijk leidingwater drinken. Niet alleen vanwege de kosten, maar ook omdat velen vinden dat 'levend' water meer smaak heeft. Desondanks neemt het aantal abonnees gestaag toe. In 1956 gaat de waterleidingmaatschappij over in gemeentelijke handen. Rond die tijd begint het grondwater te verzilten. Het gemeentebestuur laat daarom in 1968 een pompstation in Bergambacht bouwen. Via een leiding wordt het water naar Gouda getransporteerd.

Schone grachten en riolen

Omdat het grachtwater lange tijd als drinkwater wordt gebruikt, is het schoonhouden van de grachten belangrijk. Rond 1770 vindt een ingrijpende verbouwing plaats van de Donkere Sluis. Direct achter de puntdeuren worden kruisende deuren met omloopkanalen

aangebracht. Zo wordt het mogelijk de grachten te spoelen: het zogenaamde schuren. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de getijdenwerking van de Hollandsche IJssel. Bij hoog water laat men de Haven als een kom vollopen. Daarna worden de deuren van de Donkere Sluis tegen de waterdruk in geopend. Met kracht stroomt het water de Gouwe in. De gesloten sluisdeuren van het Amsterdams Verlaat keren het water en dwingen het door de grachten en zijlen te stromen. Het vuil wordt op deze wijze meegevoerd naar de Hollandsche IJssel, waar het intussen laag water is geworden. Aan dit systeem komt een einde met het afsluiten van de Havensluis na de Watersnoodramp van 1953. Niet alleen de grachten, ook de riolen onder de huizen aan de West- en Oosthaven worden met het schuren van de grachten schoon gespoeld. Dat gebeurt met rinketten, schuiven in de kokers achter de kademuur, die bij hoog water omhoog worden gedraaid. Het grachtwater spoelt nu door de riolen in de richting van de Peperstraat en de Spieringstraat. Ook de open riolen, de zogenaamde zijlen, worden op deze manier gespoeld. Wat blijft, vooral in de zomer, is een ondraaglijke stank.

Op de kade van de Turfsingel bij de Bogen zijn in 1881 vier watertonnen te zien. Daarin wordt IJsselwater opgeslagen. Na zuivering dient dat als drinkwater. Na 1883 is dat niet meer nodig: dan krijgt Gouda een waterleidingnet (collectie Streekarchief Midden-Holland)

Om de stank te verdrijven, gaat het gemeentebestuur in 1871 over tot het dempen van de zijlen. Tegelijkertijd wordt een begin gemaakt met de aanleg van rioolbuizen. Later worden ook grachten gedempt: als eerste het Agnietenwatertje (1911), gevolgd door de Verloren Kost (1930) en de Nieuwehaven (1940). De demping van de grachten langs de Naaierstraat en Achter de Vismarkt vindt in 1954 plaats. Als laatste komen in 1960 het Nonnenwater, de Raam en de Korte Raam aan de beurt. Daarbij is het gebleven. Een particulier bedrijf verzorgt het dagelijks onderhoud van het rioelstelsel dat inmiddels heel Gouda bestrijkt. Veel zorg vragen de rioelbuizen in en buiten de stad, die niet alleen vaak oud zijn, maar ook nog eens beneden het grondwaterniveau liggen.

Opgeruimde straten

Een veel toegepast middel om de stank van de aarde tegen te gaan, is het plaveien van de pleinen, straten en stegen. Aanvankelijk nog

aarzelend vanwege de hoge kosten, gaat het gemeentebestuur in de tweede helft van de 19e eeuw voortvarend door met het bestraten van de wegen. Bijkomend voordeel is het gemak dat het verkeer van de verharde straten heeft. Rond 1900 is er in de binnenstad nauwelijks nog een onverhard wegdek te vinden. Langs de gevels van de woningen aan de hoofdwegen liggen stoepen. Zij zijn meestal uitgevoerd in hardsteen en voorzien van stoeppalen en siersmeedwerk. Smalle stroken van hardgebakken klinkers, die dienst doen als voetpaden, grenzen aan de stoepen. De brede middenstrook, de rijweg, is bestraat met grote keien. Er is geen niveauverschil tussen de rijweg en de voetpaden. In 1915 wordt een begin gemaakt met de aanleg van verhoogde voetpaden, die de voetgangers meer bescherming bieden. Na 1840 komt er aandacht voor het schoonhouden van de straten. De gemeente verpacht het ophalen en verwerken van haardas, puin, vuilnis en baggerspecie, dat niet langer in

de grachten en op straat mag worden gestort. In de Asschuur aan de Vest vindt de opslag plaats van het verzamelde haardas. Het huisvuil en puin wordt gebruikt om sloten mee te dempen en land op te hogen. Vanaf 1888 valt er met het opgehaalde haardas en huisvuil niets meer te verdienen. Integendeel, de stadsreiniging gaat geld kosten. De werkzaamheden worden nu tegen betaling uitbesteed. Omdat het huisvuil niet naar behoren wordt opgehaald, neemt de gemeente in 1915 de stadsreiniging in eigen beheer. Tegenwoordig wordt ook de inzameling en overslag van het huisvuil verzorgd door een particulier bedrijf.

Nico Habermehl is historicus. In 2007 verzorgde hij de heruitgave van W.F. Büchner's Bijdragen tot de geneeskundige topographie en statistiek van Gouda uit 1842. Van 2007 tot 2010 presenteerde hij het programma 'Verrassend Gouda' op Gouwestad TV. Meer informatie op www.nicohabermehl.nl.

‘Niet meer dan drie keer per week zalm’

TEKST: MIRANDA VAN ELSWIJK

Kookhuis Jantrus is al 14 jaar gevestigd in Gouda. Eerst aan de Hoge Gouwe en sinds kort aan de Naaierstraat. Het is het bedrijf van Arthur Staneke; een Amsterdammer die naar Gouda kwam om een kookstudio te beginnen.

Arthur Staneke: ‘Veel mensen vonden het maar vreemd dat ze bij Jantrus zelf hun eten moesten koken.’ Inmiddels komen zijn klanten uit de wijde omtrek, van Den Haag tot Utrecht. ‘Ze krijgen kookles in een huiselijke sfeer. We koken op een Aga cooker, een gietijzeren fornuis dat nog altijd in dezelfde gieterij en volgens dezelfde technieken wordt vervaardigd als tachtig jaar geleden. Over monumenten gesproken...’

Gestoofde sla

Langs de muur van Jantrus staan kookattributen die ongetwijfeld ook voorkwamen in de keuken van de 19e eeuw, zoals een stenen vijzel en een

vispan. ‘Mensen aten vroeger veel vis; het was armeluiseten’, vertelt Arthur. ‘In de Hollandsche IJssel zwom zalm. Niet de rode zalm die we nu uit Schotland kennen, maar zalm die grauw van kleur was. In contracten met huishoudsters stond soms dat er hooguit drie keer per week zalm gegeten mocht worden. Verder gebruikten mensen veel zuivelproducten, zoals kaas. In Gouda is trouwens vooral kaas verhandeld; het kaas maken gebeurde op boerderijen in Oudewater, Bergambacht en Bodegraven. Ook aten de mensen in de 19e eeuw veel groenten. Geen paprika en courgette, want die kenden we hier niet. Wel sla bijvoorbeeld, die niet rauw maar gestoofd gegeten werd. Er werd veel gestoofd, want je kon niet zoals nu het gas even wat lager draaien. Mensen dronken vooral bier en jenever; het water was niet schoon genoeg. Producten werden langer houdbaar door ze te drogen of te roken of in te maken in zout, zuur of suiker.’

Titelpagina van een kookboek uit 1870, een succesnummer van de Goudse uitgever Van Goor

(collectie Streekarchief Midden-Holland)

Arthur Staneke

‘Veel bier en jenever, het water was niet schoon genoeg’

Goedkope keukenmeid

‘Wij zijn gewend aan supermarkten en restaurants. In de 19e eeuw waren er geen supermarkten; Albert Heijn begon in 1887 met zijn eerste kruidenierszaak in Oostzaan. Je kon niet even naar een winkel om de hoek lopen om wild te kopen, of broodbeleg. Mensen maakten veel producten zelf, zoals jam en marmelade.’ Recepten werden in de familie overgeleverd of uit kookboeken gehaald. De Goudse uitgever G.B. van Goor beleefde verschillende herdrukken van het succesvolle ‘Betje de goedkope keukenmeid’. Ook slachtten veel mensen zelf hun dieren. ‘Daar gebruikten ze meer van dan wij gewend zijn, zoals de nieren. Hoewel, orgaanvlees zie je weer steeds vaker voorkomen op de menukaarten van restaurants! Hetzelfde geldt voor de zogenaamde vergeten groenten, zoals de aardpeer en schorseneren. We gaan steeds bewuster eten, met (streek)producten van het seizoen. Daarmee gaat ons eten meer op dat uit de 19e eeuw lijken: eenvoudig, maar daarmee niet minder lekker.’

Kijk op pagina 58 voor een 19e eeuws recept voor zalmpastei dat Arthur Staneke voor u vond.

Boeken voor de massa

De Goudse uitgeverij Van Goor en de smaak van het publiek

TEKST: JAN POSTHUMUS

De Goudse uitgeverij Van Goor heeft zijn oorsprong in een eenvoudige boekhandel aan de Kleiweg. De boeken van Van Goor spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling en verspreiding van kennis en smaak in de 19e eeuw.

Centrale figuur in de geschiedenis van de uitgeverij is oprichter Gerrit Benjamin van Goor. Geboren op 29 oktober 1816 in het Gelderse Buren, gaat hij na zijn schoolopleiding in de leer bij uitgever Joh. Noman & Zoon in Zaltbommel. Na een gedegen opleiding begint hij in 1839 een boekhandel en drukkerij aan de Kleiweg in Gouda.

Boekdruckers worden in deze tijd als vanzelf uitgever. In het begin krijgt Van Goor hierbij ondersteuning van zijn oude patroon Noman. Extra werkkapitaal verkrijgt hij uit de nalatenschap van zijn gefortuneerde oudoom Jacob Meinard Noothoven. Diens achternaam wordt later deel van de familienaam van de Van Goors; we kennen die tot de dag van vandaag in de naam van de Noothoven van Goorstraat.

Vier aangrenzende panden van de boekdrukkerij en steendrukkerij Noothoven van Goor aan de Kleiweg (nummers 25-31), ca. 1884 (collectie Streekarchief Midden-Holland)

Wetenschap en verstrooiing

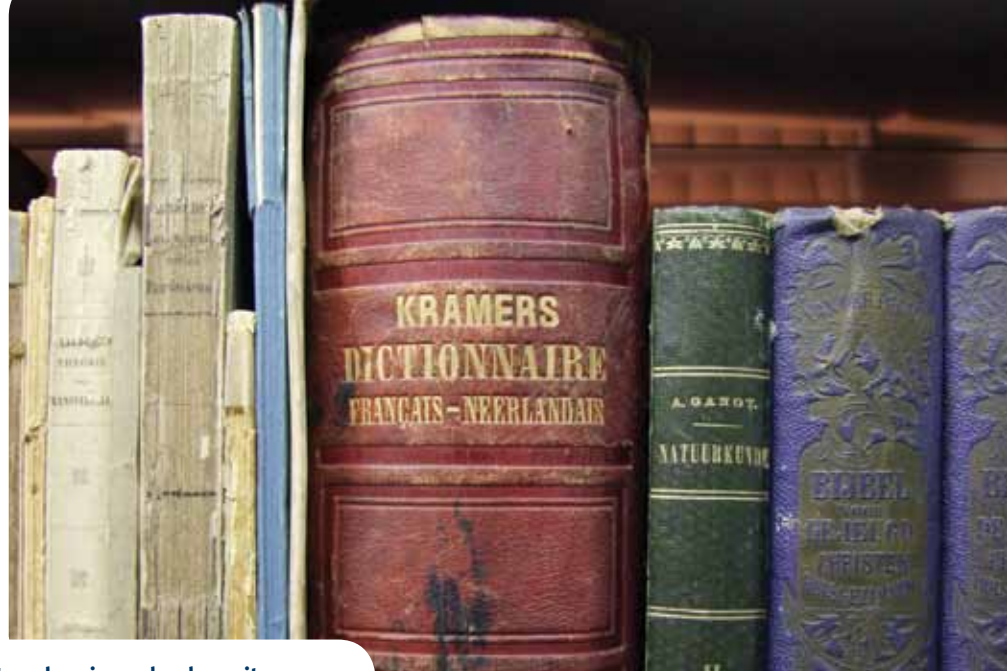
Na verloop van tijd begint Van Goor zijn vleugels uit te slaan. Hij heeft een goed oog voor wat de tijd vraagt. In de eeuw waarin de Nederlandse economie en samenleving langzaam maar zeker weer in beweging komen, is er vooral behoefte aan kennisontwikkeling en scholing. Van Goor ziet dat als een van de eersten en start vroegtijdig met de productie van leerboeken. De titels Scheikunde voor den beschaafden stand (1845) en Eerste grondbeginselen der Natuurkunde (1847) vinden veel aftrek. In 1847 zien we ook het eerste woordenboek verschijnen. De Algemeene Kunstwoordentolk verklaart vreemde woorden en zegswijzen. Dit omvangrijke boek is samengesteld door Jacob Kramers Jzn, die later voor Van Goor verschillende andere woordenboeken zal vervaardigen.

Een waar pronkstuk wordt de Prachtbijbel (1854). Daarvoor moet het voor die tijd kolossale bedrag van honderd gulden worden neergeteld.

De maatschappij vraagt niet alleen om geleerdheid, maar ook om amusement. Van Goor levert dan ook Nederlandse en vertaalde romanliteratuur en veel uitgaven voor de jeugd, waaronder eenvoudige prentenboekjes. De ambitieuze uitgever publiceert in deze jaren alles waaraan hij denkt te kunnen verdienen. Naast zijn meer serieuze werken publiceert Van Goor ook frivoliteiten als De pantoffelregering, of de kunst om de mannen onder het juk te brengen en te beheerschen. Van dit uit het Duits vertaalde 'onmisbaar handboekje voor elke vrouw', geschreven 'in humoristisch satiriekken vorm', verschijnt een jaar na eerste publicatie (1842) al een derde druk.

Kramers' Woordenboeken

Kramers' Woordenboeken vormen lang een succesvol onderdeel van het fonds van Van Goor. Ze hebben hun oorsprong in een drietal tweetalige zakwoordenboekjes die Van Goor in het midden van de 19e eeuw in omloop brengt. Hij springt daarmee vlot in op een groeiende behoefte. Deze ontstaat als de Onderwijswet van 1857 de moderne talen een vaste plaats geeft in het schoolprogramma. Nog hetzelfde jaar brengt Van Goor een zakwoordenboekje uit voor het Frans. In 1858 en 1859 volgen de deeltjes Duits en Engels. Hij kan dit zo snel doen doordat hij bestaande werkjes van de Duitse uitgever Tauchnitz confisqueert. Ze zijn licht

Van Goor geeft veel serieuze boeken uit, maar ook frivolere werken als 'De Pantoffelregering, of de kunst om de mannen onder het juk te brengen en beheerschen'. De meeste uitgaven zijn te vinden in de collectie van het Streekarchief Midden-Holland (foto Jac. Piepenbrock)

Dirk Lulius van Goor (links) en Jacob Meinard Noothoven van Goor (rechts) (collectie Streekarchief Midden-Holland)

bewerkt door de bekwame Jacob Kramers, maar verschijnen voorlopig onder diens pseudoniem A. Jaeger. Pas in 1866 komt Kramers' eigen naam op de titelpagina.

Concurrentie

Vanzelfsprekend zien ook anderen brood in deze branche. In 1866 krijgt Van Goor concurrentie van de Tielse uitgever H.C.A. Campagne. Deze biedt een zakwoordenboekje Engels aan, dat ontegenzeggelijk meer te bieden heeft. Niet alleen geeft het meer woorden en uitdrukkingen, ook wordt de uitspraak van de Engelse woorden aangeduid. De zoons van Van Goor maken de achterstand ten opzichte van Campagne weer goed. Dirk Lulius van Goor (1842-1882) en Jacob Meinard Noothoven Van Goor (1847-1906) nemen de woordenboeken van hun vader over, nog voor diens overlijden in 1871. Zij zijn het die de zakwoordenboekjes steeds verder laten uitbreiden en ontdoen van verouderde woorden. De woordenboeken geven het levend taalgebruik steeds beter weer.

De naamgever van de woordenboeken, Jacob Kramers, is dan al op droeve wijze aan zijn einde gekomen. In zijn latere leven werd Kramers drankzuchtig. Als hij zijn opdrachtgever om een voorschot komt vragen, krijgt hij

dat pas als hij, in een afgesloten vertrek, correctiewerk heeft gedaan. Het is misschien ook in beschonken toestand dat hij op 17 april 1869 op weg naar zijn huis op de Kattensingel 115/116 te water raakt en verdrinkt. Pas negen dagen later wordt zijn lichaam dicht bij zijn huis teruggevonden.

Volksoopvoeding

De zakwoordenboekjes worden rond 1910 tot volwaardig woordenboek gepromoveerd. Steeds groeiend in omvang en kwaliteit, beginnen ze als Kramers' Frans, Duits en Engels Woordenboek aan een opmars die ze in de volgende eeuw tot gezaghebbende werken maakt voor school en kantoor. Zo levert een gewone Goudse uitgeverij met zijn woordenboeken een duidelijke bijdrage aan 'de opvoeding van het volk'. Het volk op zijn beurt ontwikkelt zich gestaag en begint het spreken, lezen en schrijven van één van de vreemde talen te zien als een kwestie van 'goede smaak'.

Jan Posthumus heeft verschillende publicaties gewijd aan de geschiedenis van woordenboeken. De activiteiten van uitgeverij Van Goor op dit gebied komen uitgebreid aan de orde in zijn artikelenbundel Woordenboeken en hun lotgevallen (2009).

Stijlverschillen in kerkbouw

Overtuiging bepaalt de smaak

TEKST: TOM HAGE

De Goudse 'dolerende' gemeente bouwt in 1887 een eigen godshuis op de Turfmarkt. De stijl is neorenaissance. Voorman Abraham Kuyper heeft niets op met de weelderige neogotiek en barok. Ook het interieur is conform de opvattingen van Kuyper (collectie Streekarchief Midden-Holland)

Het kerkelijk leven in de 19e eeuw is roerig. De hervormde kerk scheurt tot twee keer toe. De staat herstelt de rechten van de rooms-katholieke kerk. Er ontstaat behoefte aan nieuwe godshuizen. Gouda krijgt er enkele indrukwekkende kerkgebouwen bij. De toegepaste bouwstijlen drukken niet alleen 'smaak' uit, maar zijn ook een uiting van religieuze identiteit.

In 1834 scheurt een beweging onder de naam de Afscheiding de hervormde kerk. In 1886 volgt de Doleantie, waarbij opnieuw en nu een grotere groep gelovigen de kerk van de reformatie verlaat. Leaders zijn respectievelijk de predikant Hendrik de Cock en dr. Abraham Kuyper. Hun beweegredenen liggen in bezwaren tegen leervrijheid en vrijzinnigheid, die naar hun opvatting teveel ruimte krijgen in de aloude hervormde kerk. De bezwaarden vinden vroeger of later onderdak in nieuw gestichte kerkgenootschappen. In 1869 verenigt een groot deel van de gemeenten die uit de Afscheiding zijn voortgekomen zich tot de Christelijk Gereformeerde Kerk. In 1892 sluit een deel van hen zich aan bij de 'dolerende gemeenten' en vormen dan de Gereformeerde Kerken van Nederland.

De Goudse 'dolerende gemeente' begint direct na haar oprichting in 1887 met de bouw van haar eerste eigen godshuis aan de Turfmarkt (nu nummer 60). Deze kerk behoort tot een van de eerste kerken die voor dolerenden zijn gebouwd.

In lijn met Abraham Kuyper

Door de beperkte omvang en draagkracht van de gemeente, die grotendeels bestaat uit 'kleine luyden', wordt de kerk een bescheiden bouwwerk. Over de bouwgeschiedenis is weinig bekend. Bij ontwerp en

uitvoering heeft aannemer en kerkenraadslid A. Lafeber mogelijk een rol gespeeld. Hij ontwerpt en vervaardigt ook het sierlijke toegangshek voor de Gereformeerde Kerk B, zoals de Turfmarktkerk ook wel genoemd werd. Het neorenaissancistische kerkgebouw sluit aan bij de smaak van de 19e eeuw. Neostijlen die terug grepen op de gotiek, de renaissance en/of de barok zijn populair. De keuze voor neorenaissance is in lijn met de opvatting terzake van geestelijk leidsman Abraham Kuyper. Die heeft weinig op met de gotiek, die te zeer verbonden is met de katholieke middeleeuwen. Ook de barok staat hem tegen, omdat die stijl hem te weelderig en overdadig is. Wat in Gouda met de nodige offers tot stand komt, is een rechthoekig sober gebouw. De neorenaissancistische bouwstijl komt tot uiting in de vormgeving met rondboogvensters, wandpijlers of pilasters en drie ingangen voorzien van sierlijsten en timpaan (waarvan een met voluten, de krullen aan de zijkant). Het interieur heeft aan drie wanden galerijen. De zitplaatsen zijn voor zover mogelijk in een halve cirkel tegenover de kansel opgesteld. Deze inrichting is traditioneel voor een protestants kerkgebouw. Kuyper bepleit, vanuit zijn voorkeur voor een centrale plek voor de liturgie te midden van de gemeenschap, een amfiteatergewijze ordening van de kerkzaal.

Amsterdamse school

In 1931 verrijst er op de plaats van het bestaande gebouw een nieuwe en grotere kerk, die nog beter beantwoordt aan de gewenste indeling van Kuyper. Deze kerk biedt ook onderdak aan de gemeenteleden die daarvoor kerkten in de Noorderkerk (Gereformeerde Kerk A) aan de Kattensingel. Het gebouw van architect J. Groenendijk weerspiegelt het elan en de groei van de gereformeerde kerk in de 20e eeuw. Het ontwerp sluit aan bij de toen ook voor protestantse kerkbouw veel toegepaste stijl van de Amsterdamse school. Opvallend zijn vooral het steile puntdak en de strakke bakstenen gevel. Sinds 2003 heeft het zijn oorspronkelijke functie verloren.

Kleiwegkerk en Gouwekerk

Bepalend voor de rooms-katholieke kerkbouw in de 19e eeuw zijn de godsdienstvrijheid sinds de grondwet van 1848 en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Deze beide

De Gouwekerk is in neogotische stijl gebouwd.

De oriëntatie op de middeleeuwse gotiek is een bewuste verwijzing naar de tijd vóór de reformatie, de bloeitijd van de rooms-katholieke kerk (foto Marije Strating)

ontwikkelingen zijn de opmaat tot een rooms-katholieke emancipatie die ook in de kerkbouw zichtbaar wordt. Rooms-katholieke schuilkerken maken plaats voor imposante nieuwbouw die het silhouet van Gouda ingrijpend heeft veranderd.

De Kleiwegkerk, een ontwerp van architect A.C. Bleys, wordt gewijd in 1897. De kerk is van een indrukwekkende omvang, met een schip van 38 meter hoog en 50 meter lang en een 62 meter hoge toren.

In 1902 start de bouw van de Sint-Jozefkerk aan de Gouwe. Deze uit rode baksteen opgetrokken 'Gouwekerk', zoals ze gewoonlijk wordt genoemd, is gemaakt naar een ontwerp van de Goudse architect en aannemer C.P.W. Dessing. De Gouwekerk is een driebeukige kruisbasiliek met een door zijkapellen geflankeerd, vijfzijdig gesloten koor. Met zijn beide westtorens, lichtbogen, kruisvorm en kapellen is de Gouwekerk net als de Kleiwegkerk opgetrokken in de neogotische stijl.

De ware katholieke architectuur

Het concept van deze beide rooms-katholieke kerken staat sterk onder invloed van de architect Pierre Cuypers (1827-1921), waarvan Bleys een leerling was. De overeenkomst van Dessings Gouwekerk met de Cuypers' Amsterdamse Vondelkerk uit 1880 is treffend. Cuypers is behalve om zijn kerken vooral bekend van het Rijksmuseum, het Amsterdamse Centraal Station en kasteel De Haar. Hij is een

typische exponent van de 19e eeuw in zijn toepassing van bouw materiaal, zijn stijlvormen en zijn historiserende ontwerp praktijk. Als kerkbouwer brengt Cuypers de rooms-katholieke ambities naar herstel van de vroegere grootheid tot uitdrukking. Hij is de eerste Nederlandse architect die constructies uit de gotiek beheerst en gebruikt. Deze oriëntatie op de middeleeuwse gotiek is een bewuste verwijzing naar de tijd vóór de reformatie, de bloeitijd bij uitstek van de katholieke kerk. Reden waarom de rooms-katholieke schrijver Alberdingk Thijm Cuypers' neogotische stijl 'als de ware katholieke architectuur' beschrijft.

Na de sloop van de Kleiwegkerk in 1964, verkoopt de rooms-katholieke kerk in 1979 ook de Gouwekerk. Het gebouw behoudt vooralsnog zijn kerkelijke functie en herbergt een gemeenschap van de Stichting Johan Maasbach Wereldzending. Sinds 2008 staat de Gouwekerk, na een langdurige restauratie, opnieuw te koop. Net als de gereformeerde kerk aan de Turfmarkt zal ook deze kerk nu haar oorspronkelijke functie verliezen. Beiden zijn met hun imponerende vormgeving stille getuigen van een bloeiend kerkelijk leven dat tot het verleden behoort.

Tom Hage is historicus en als docent cultuur en maatschappij verbonden aan hogeschool Driestar-educatief. Tevens is hij bestuurslid van de Stichting Fonds Goudse Glazen/Stichting Goudse Sint-Jan.

Bouwen voor de katholieke

Pastoor Malingré is de motor achter veel katholieke bouwwerken in de tweede helft van de 19e eeuw, met Dessing als bouwmeester. Zijn portret siert de gevel van het tehuis van de r.k. Militaire Vereniging, op de Westhaven 33 (foto Marije Strating)

TEKST: MICHAEL LUCASSEN

De gebouwen van C.P.W. Dessing weerspiegelen de smaak van de 19e eeuw. Deze Goudse bouwmeester heeft het tijd mee. Burgers en bedrijven laten nieuwe onderkomens bouwen en de katholieke kerk ontwikkelt zich tot opdrachtgever van formaat. Dessing's Gouwekerk domineert het stadsbeeld tot op de dag van vandaag.

Christianus Petrus Wilhelmus Dessing wordt in 1844 in Naaldwijk geboren als oudste zoon van timmerman Petrus Dessing en Gerarda 't Hoen. Hij vestigt zich in 1873 als timmerman in Delft. Drie jaar later trouwt hij met Catharina Wennekens en gaat hij werken bij de Goudse aannemersfirma Mulder. Deze firma zet hij later onder eigen naam voort. Zijn bedrijf is zeer productief en met name actief in en rond Gouda. Het echtpaar Dessing krijgt maar liefst 17 kinderen. De zonen Petrus Jacobus (P.J.) en Jacobus Petrus (Jac. P.) treden in de voetsporen van hun vader. Ook zij hebben een groot aantal Goudse gebouwen op hun naam staan. Jac. P. bouwde bijvoorbeeld de Sacramentskerk in de Korte Akkeren (1932).

Bouwer van woningen

Dessing houdt zich voornamelijk bezig met woning- en utiliteitsbouw. Gouda breidt uit aan het eind van de eeuw. In de binnenstad en net buiten de singels verrijzen tal van gebouwen naar ontwerp van Dessing, variërend van eenvoudige woningen aan de Karnemelksloot tot statige herenhuizen aan de Van Beverninghlaan. Naast kleine werkplaatsen en winkels is Dessing ook verantwoordelijk voor de uitbreiding van de sigarenfabriek van J.A. Donker aan de Vossenburchkade, die hiermee een van de grotere fabrieken van Gouda wordt.

Dessing werkt veelal in een vrij sobere, eclectische stijl, met classicistische, renaissancestijl en neogotische elementen. Hij laat zich beïnvloeden door de Jugendstil, maar ook zien we in zijn werk kenmerken terug van de rationalistische bouwstijl van Berlage. Dessing is geen vernieuwer. Hij past met zijn manier van bouwen helemaal in zijn tijd. Door de vele projecten van zijn hand levert hij een belangrijke bijdrage aan het Goudse stadsbeeld.

kerk

Gerespecteerd Gouenaar

Dessing werkt zich op tot een alom gerespecteerd Gouenaar. Van 1894 tot aan zijn dood in 1913 is hij onafgebroken lid van de gemeenteraad. Daarnaast bekleedt hij diverse bestuurlijke functies, met name binnen katholieke organisaties.

Via zijn vele contacten raakt Dessing betrokken bij allerlei bouwprojecten voor katholieke instellingen. Monseigneur P.C.Th. Malingré, de toenmalige pastoor van de OLV Hemelvaartparochie en tevens deken, stimuleert tal van (bouw)projecten in het laatste kwart van de 19e eeuw. Ook is Malingré actief in de Rooms-Katholieke Inrichting van Liefdadigheid, die verantwoordelijk is voor de katholieke scholenbouw in Gouda. Al in 1884 krijgt Dessing van deze instelling de opdracht voor de uitbreiding van een jongensschool aan de Lage Gouwe 24. Later volgen de Sint-Aloysiuschool aan de Spieringstraat 16/18 (1905) en de verbouwing van de meisjesschool aan de Westhaven 25 (1909).

Voor de R.K. Leesvereniging, gevestigd op Westhaven 27, bouwt Dessing in 1902 de gehoorzaal Concordia in de tuin van het grachtenpand. Op Westhaven 33 verrijst van zijn hand in 1907 een tehuis voor de R.K. Militaire Vereniging, dat tevens dient als parochiehuis voor de OLV Hemelvaartparochie. Initiator Malingré wordt geëerd met een portretbuste in de geveltop. Het pand is architectonisch interessant door de combinatie van neogotische elementen en jugendstilvervals.

Kerkenbouwer

Opnieuw van Malingré krijgt Dessing in 1890 de opdracht voor een kapel op de pas aangelegde R.K. begraafplaats aan de Graaf Florisweg. Deze neogotische kapel is Dessings eerste kennismaking met de kerkelijke bouw. In 1900 sleept Dessing een waar prestigeproject binnen: het ontwerp en de bouw van de Sint-

Vincentiuskerk te Amsterdam. Een eerder ontwerp voor dezelfde kerk van Joseph Cuypers, zoon van de befaamde architect Pierre Cuypers, werd afgewezen. Dessing ontwerpt een driebeukige neogotische basiliek zonder transept, geheel in stijl met de katholieke kerken die in de periode daarvoor in Amsterdam-West waren gebouwd. Dankzij de bouw van de Vincentiuskerk krijgt Dessing twee jaar later de opdracht voor de bouw van de Goudse Sint Jozefkerk (huidige Gouwekerk), eveneens een prestigeproject. Dat Dessing in Amsterdam wordt verkozen boven Joseph Cuypers, wordt hem in de kringen rond Cuypers niet in dank afgenomen. In 1906 verschijnt een boek over de katholieke kerken in Nederland, geschreven door Jan Kalf in samenwerking met Pierre Cuypers. Zij doen de kerken van Dessing af als smakeloos en namaak. De Vincentiuskerk was indertijd de hoogste kerk van Amsterdam. De Gouwekerk werd op haar beurt de hoogste kerk van Gouda. Beide kerken vertoonden opvallend veel stilistische overeenkomsten. De Vincentiuskerk is in 1989 gesloopt. De Gouwekerk is nu de enige nog bestaande neogotische kerk van Dessing.

Sint Aloysiuschool, Spieringstraat 16-18, een typische 19e eeuwse gangenschool van Dessing uit 1905 (foto Marije Strating)

HET BEROEP VAN ARCHITECT

Het beroep van architect zoals we dat heden ten dage kennen, ontstaat eigenlijk pas in de 19e eeuw. C.P.W. Dessing en H.J. Nederhof zijn de bekendste Goudse exponenten van deze nieuwe groep bouwmeesters. Van oudsher is het vooral de ambachtelijke bouwmeester die op basis van ervaring en intuïtie en in de lijn van de pas in 1818 afgeschafte bouw-gildes, zowel het ontwerp als de uitvoering in de hand heeft. Veel 19e eeuwse architecten ondergaan de invloed van de technische en wetenschappelijke ontwikkelingen. Zij worden opgeleid bij de Genie, de militaire bouwdivisie, en vanaf 1863 op de Polytechnische School in Delft (de huidige Technische Universiteit Delft). Er ontstaat een groep ingenieurs die niet alleen technisch goed onderlegd is, maar ook nadrukkelijk onderwezen is in de esthetica en bouwkunst. De persoonlijke aanpak en smaak van de nieuwe kunstenaar-architect brengt een grote diversiteit aan stijlcombinaties voort en bepaalt de vormenrijkdom van de 19e eeuwse architectuur.

Michaël Lucassen is kunsthistoricus en werkt als hoofd Beheer bij het Streekarchief Midden-Holland. Hij publiceerde over het architectenbureau Van Nieukerken en werkte mee aan het monumenten-inventarisatieproject van de gemeente Velsen.

SMAKEN VERSCHILLEN

GRAFISCH ONTWERP IS NIET ALLEEN
EEN KWESTIE VAN MOOI OF LELIJK.
HET GAAT VOORAL OM LEESBAARHEID
EN FUNCTIONALITEIT. EN DAT IS NU
PRECIES WAAR 2PK STERK IN IS. OP
PAPIER, DIGITAAL EN ZELFS IN STEEN.

LETTERS
PROEVEN

PETERPAUL KLOOSTERMAN
ONTWERP EN TYPOGRAFIE

KUIPERSTRAAT 22 T 0182 522333 PETERPAUL@2PK.NL
2801 NS GOUDA M 06 24624057 WWW.2PK.NL

Genoten van
deze vierde
editie van
Erfgoud?

Koop dan ook
de eerdere
edities!

SPECIALE AANBIEDING TIJDENS OPEN
MONUMENTENDAG 11 SEPTEMBER 2010,
alleen bij de boekenstand in het
Stadhuis: twee eerdere edities
voor 10 euro.

‘Van moraal naar gevoel’

TEKST: MIRANDA VAN ELSWIJK

Nan van Schendel is directeur van de Openbare Bibliotheek Gouda. In de vestiging op de Spieringstraat zat in de 19e eeuw het Goudse weeshuis. ‘Als je hier zit, voel je gewoon dat hier veel mensen gewoond hebben! Eigenlijk vind ik het plein nog mooier dan het gebouw. Het is een soort Begijnenhofje, maar dan werelds. Als je de dynamiek van onze stad combineert met zo’n plein, kun je nergens beter zijn!’

Nan vertelt dat de bibliotheek vroeger een heel andere functie had dan nu. ‘Vanaf het midden van de 19e eeuw kwamen er openbare bibliotheken. Ze zijn ontstaan vanuit het streven naar volkswontwikkeling. Als je je wilde ontwikkelen, moest je boeken lezen. Die waren beperkt beschikbaar. Sommige rijke mensen hadden een eigen bibliotheek, maar de meeste mensen waren afhankelijk van het lenen van boeken. Dat is nu wel anders. Dat geldt ook voor de toegankelijkheid van informatie. Informatie was toen schaars, terwijl nu de overdaad overheerst. Daarmee is ook de rol van de bibliotheek veranderd: we ondersteunen mensen bij het kennis maken van informatie. Vooral jongeren weten amper wat een bron is; ze geloven alles wat ze op internet vinden. Ook geven we cursussen op het gebied van digitalisering.’

Moraliserende domineesdichters

‘In de 19e eeuw hadden de meeste mensen niet zoveel tijd om te lezen en al helemaal niet om zelf te schrijven. Uitzondering waren de dominees; hun werk nam minder tijd in de beslag dan dat van de gemiddelde Nederlander. Veel dominees, zoals Nicolaas Beets, schreven in hun vrije tijd gedichten. De ‘domineesdichters’ waren populair, vooral bij de protestantse bevolking. Maar er was ook veel kritiek, bijvoorbeeld op het moraliserende

karakter van hun werk.’ Zo dichtte Frederik van Eeden spottend over Beets:

*Maar van allen toch de baas
Is de groote Nicolaas;
Wat heeft hij niet saâmgedicht!
Hoeveel harten niet gesticht
Goethe met Homerus samen
Kunnen nooit zijn roem beschamen:
Want hij heeft wat hun ontbrak:
Echte vroomheid ... door zijn vak.**

Ruimte voor emotie

‘Een groep die zich tegen de domineesdichters afzette, was de Beweging van Tachtig. De Tachtigers, zoals Willem Kloos en Herman Gorter, zagen poëzie als de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie. Zij braken een lans voor een literatuur die er niet zozeer is om mensen iets te leren, maar om een emotie of een stemming weer te geven. Bijvoorbeeld in naturalistische werken, die vaak over vrouwen gaan met hoge verwachtingen van het leven die stukslaan op de nuchtere werkelijkheid.’

* fragment uit Predikantenlied (hulde aan onzen geestelijken stand) in: Grassprietjes, uitg. W. Versluys, Amsterdam (1916)

De voorgevel van het voormalige Aalmoezeniersweeshuis, sinds 1973 in gebruik als openbare bibliotheek

(foto Marije Strating)

Nan van Schendel (foto Reina Jung)

‘de Tachtigers staan voor een minder moraliserende literatuur’

D.J. van Vreumingen Dz., succesvol amateurschilder

Stadsportrettist hangt zijn penseel aan de wilgen

TEKST: HELEEN JANSENS M.M.V. LOET VAN VREUMINGEN

De bekendste Goudse schilder uit de 19e eeuw is D.J. van Vreumingen. Geen beroepskunstenaar, maar wel talentvol en kundig. Zijn levendige en realistische stijl maakt zijn werk geliefd. Toch keert hij de kunst radicaal de rug toe.

Typierend voor de kunst in de 19e eeuw is de snelle opeenvolging van nieuwe stijlen. De nieuwste is al in zicht terwijl de oude nog in zwang zijn. Nog typerender is de rebellie van de moderne kunstenaar tegen de voornaamste pijlers van het gevestigde kunstbegrip dat nog dateert uit de renaissance. Technische perfectie en precisie van schilderen, illusie van de werkelijkheid en beheersing van het gevoel worden losgelaten. Een evenwichtige compositie, focus op harmonie, schoonheid en beeldende verhaalkracht spelen geen rol meer in de kunst. De smaak van het grote publiek is echter nooit helemaal losgekomen van het renaissance-ideaal. Ook het kunstonderwijs bleef lang op klassieke leest geschoeid en vernieuwde pas werkelijk na 1945. In de kunstwereld ligt dat anders: vanaf 1800 worden de pijlers van de kunst een voor een ondermijnd.

Romantiek en realisme

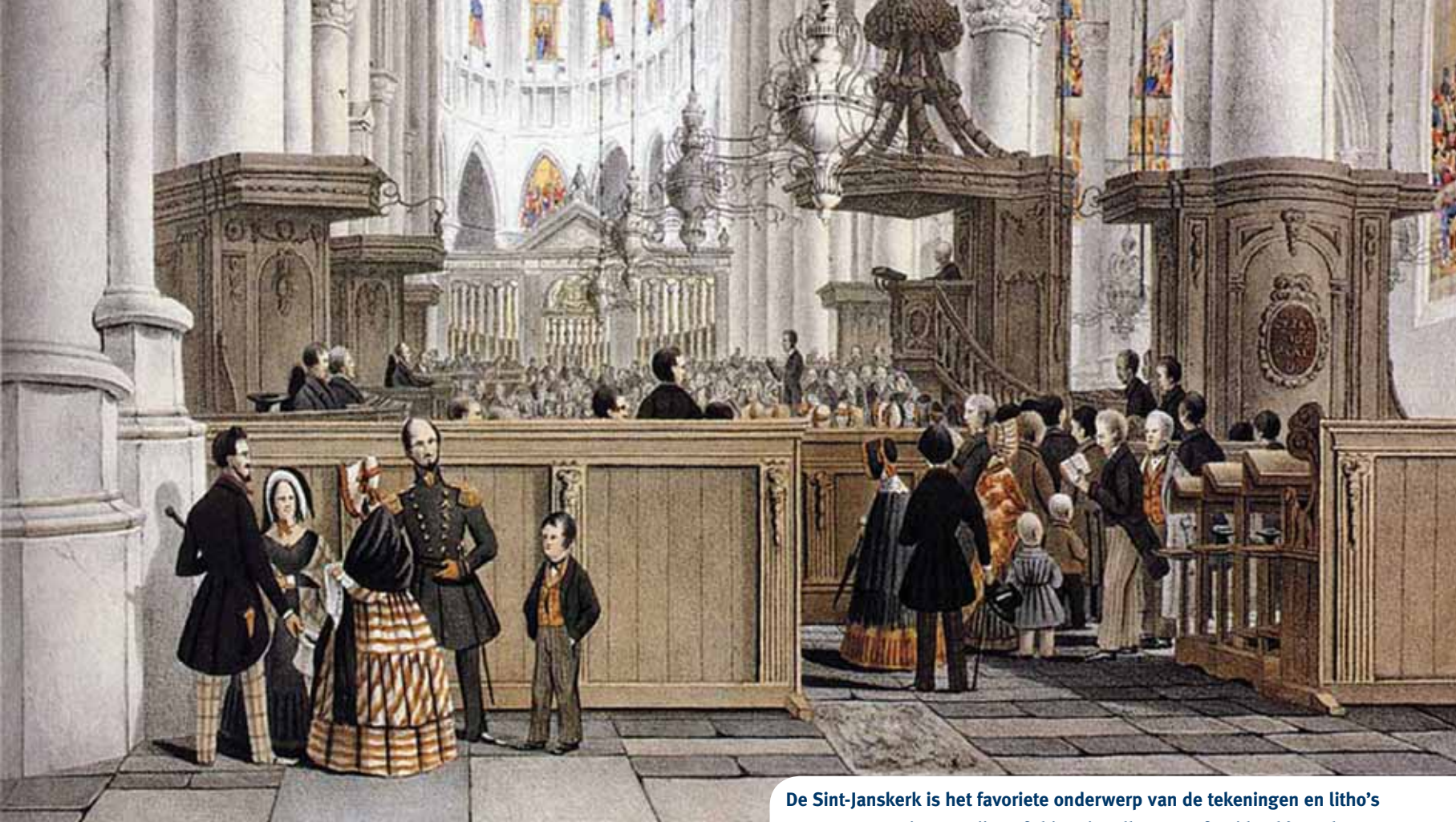
De beeldende kunst van de eerste helft van de 19e eeuw laat de gevoelsoverdrijvingen zien van de romantiek en grijpt terug op stijlen die voorafgingen aan de renaissance (gotiek, prerafaëlieten). De uitvinding van synthetische verven halverwege de 19e eeuw maakt het mogelijk in de open lucht te schilderen. De natuur wordt herontdekt. Het oog ziet zoveel meer kleur, de sensatie van licht en lucht is zo overweldigend, dat de aangeleerde compositie- en kleurformules worden verlaten. De precieze toets wordt als onnatuurlijk ervaren. Realisme breekt door in de kunst, in zijn meest kleurige en vrije vorm impressionisme genoemd. De opkomst van de fotografie halverwege de 19e eeuw inspireert kunstenaars niet alleen, maar bevrijdt hen ook van het grootste juk van de renaissance: de mimesis (natuurnabootsing). Hoe past Van Vreumingen in dit beeld?

Aquarel door D.J. van Vreumingen Dzn. van het interieur van de Gasthuiskapel aan de Oosthaven tijdens een rooms-katholieke eredienst, 1845 (collectie Streekarchief Midden-Holland)

Radicaal besluit

Van Vreumingen krijgt tamelijk laat, zo rond zijn twintigste, de smaak voor de beeldende kunstbeoefening te pakken. Omstreeks 1850 is hij enorm productief als lithograaf, tekenaar en aquarellist. Daarna keert hij de kunst gedeceerd de rug toe. Waarom? Gaf de opkomst van de fotografie soms de doorslag? Maar kunst is anders dan fotografie. Het 'oog kijkt veel beter, subjectiever vooral en selectiever op een zeer persoonlijke manier dan de volkomen automatisch registrerende cameralens. Het schildersoog kan uit een groot geheel een heel klein, maar betekenisvol detail lichten. We hebben tenslotte een emotioneel

De Sint-Janskerk is het favoriete onderwerp van de tekeningen en litho's van Van Vreumingen. Hij geeft hier niet alleen een fraai beeld van het kerkinterieur, maar ook van de mode van zijn tijd (collectie museumgoudA)

bestuurde ingebouwde zoomlens!', schrijft de kunstenaar Nicolaas Wijnberg. Mist Van Vreumingen (in zichzelf) soms die persoonlijke kijk op de werkelijkheid of ontbreekt het hem gewoon aan tijd en energie?

Maatschappelijke duizendpoot

Dirk Johannes van Vreumingen wordt in 1818 aan de Kleiweg geboren, waar zijn vader een bakkerij heeft. Al jong blijkt zijn tekentalent. Op zijn zestiende krijgt hij les van A.J. van Wijngaardt, tekenleraar aan de stadstekenschool Arti Legi. Hij ontwikkelt zich daarna tot stadsportrettist met een grote liefde voor het cultuurhistorisch erfgoed van Gouda. Favoriet onderwerp is de Sint-Janskerk, getuige de vele litho's en zijn enig bewaarde schetsboek. Maar Van Vreumingen is geen beroepskunstenaar. Hij verdient de kost als verzekeringsagent van de Maagdenburger Brandwaarborg, is actief lid van de Sociëteit "Ons Genoegen" en geeft vanaf 1856 tekenles aan 'Jonge Jufvrouwen'. Verder treedt hij op als 'tweede en eerste luitenant, fungerend adjudant, secretaris van de Krijgsraad en kwartiermeester'. Het beeld ontstaat van een maatschappelijke duizendpoot, niet

onbemiddeld, zeer betrokken bij het wel en wee van Gouda, met een groot technisch vernuft en handen die kunnen maken wat de ogen zien.

Realistisch tijdsbeeld

Van Wijngaardt maakt Van Vreumingen vertrouwd met de academische compositieleer. De paar landschappen in olieverf op doek die van hem bekend zijn, verraden de academische invloed van Van Wijngaardt. Het zijn fictieve, romantisch aandoende landschappen, onnatuurlijk, gekunsteld. Maar het romantische sentiment en de fantasie passen Van Vreumingen niet. Hij is een kunstenaar die moet zien en in beeldend opzicht slecht kan liegen. Dat wil niet zeggen dat zijn werken voor 100% 'naar de natuur' zijn getekend, zoals een enkele keer achterop zijn werk staat. De voorschetsen die bewaard zijn gebleven, geven goed inzicht in zijn werkwijze. Hij zet zijn motief eerst in grote lijnen neer, lettend op de schaduwpartijen. Daarna werkt hij de schets in zijn atelier uit door het tafereel te 'bemensen', rimpelingen en weerspiegelingen in het water toe te voegen, wolken, gebladerte en andere verfijningen aan te brengen. Het effect is een levendig, hier en daar geestig en realistisch tijdsbeeld dat tot de

verbeelding spreekt. Een soort Camera Obscura van Hildebrandt, maar dan getekend. Daar ligt zijn kracht als kunstenaar.

Uit de tijd?

Van Vreumingens harmonieus uitgebalanceerde, precies getekende en stemmig verhalende stadsportretten passen vlekkeloos binnen het 'traditionele' renaissancebegrip. Met zijn scherp waarnemingsvermogen en gevoel voor realisme en sfeer zou hij de concurrentie met de fotografie best hebben aangekund. Zeker als hij de ingetogen, 'monumentale' lijn voortgezet zou hebben waarvan zijn werk soms getuigt. Wat hem ertoe brengt de kunst vaarwel te zeggen, zullen we nooit zeker weten. Wellicht is hij naar de maatstaven van de moderne Haagse School niet natuurlijk genoeg, te chic, te ouderwets, kortom: is hij het slachtoffer van de smaak van de eeuw?

Heleen Janssens is kunsthistoricus en eigenaar van het kunsthistorisch bureau Icarus op tournee. Zij verzorgt lezingen, presentaties, workshops en excursies voor particulieren, scholen en bedrijven. Ook voert zij in opdracht kunsthistorisch onderzoek uit.

Tussen nostalgische vaderlandsliefde en vooruitgangsdelen

Bouwen op de drempel van de moderne tijd

TEKST: DOLF BROEKHUIZEN

Het 19e eeuwse bouwen is zeer gevarieerd. Enerzijds zijn er de vele neo-stijlen, die teruggrijpen op een roemrijk verleden. Anderzijds zien we juist vernieuwende stijlen zoals de jugenstil opkomen, als exponent van de vooruitgang die zich op vele gebieden voltrekt. Aan de hand van enkele Goudse bouwwerken vertelt dit artikel welke denkbeelden achter die stijlverschillen schuil gaan.

In het Gouda van ruim een eeuw geleden domineren de neo-stijlen en het eclecticisme. De vooruitgang laat hier op alle gebieden lang op zich wachten, zo ook in de architectuur. Dit artikel belicht een aantal 19e eeuwse denkbeelden en stijlopvattingen aan de hand van een drietal in het oog springende Goudse monumenten: het Houtmansplantsoen met toebehoren, het voormalige bankgebouw op de Turfmarkt 12 en de voormalige Klaas de Vriesschool aan de Groeneweg 30.

Houtmansplantsoen: het park als concept

Het Houtmansplantsoen is een typisch 19e eeuws stadspark dat is bedoeld als tegenhanger van de dichtbebouwde stad. Het langgerekte park is vanaf 1830 aangelegd na afbraak van de stadsmuur. Aan het einde van de eeuw werd het park uitgebreid en aangelegd onder supervisie van de stadsarchitect L. Burgersdijk. De stijl van het park is verwant aan de Engelse landschapstijl. Kenmerkende kronkelige paden, de wandeling langs het water en vergezichten via bomengroepen versterken het idee van de 'vrije natuur', waarin de stadsmens de broodnodige rust kon vinden. Maar het park was meer dan een plek om tot rust te komen. De inrichting herinnert ook aan de 'nobeles' afkomst van de mens. Het Houtmansplantsoen is een van de beste voorbeelden in Gouda van een park dat dient om het 'geestelijk leven' te stimuleren. Een stadspark in die tijd fungeert als tegenhanger van de geestdodende fabrieksarbeid of, nog erger, van het zedelijk bederf dat in elke stad op de loer ligt. Bovendien bevordert de aanleg van parken het fysieke welzijn. Het biedt gelegenheid om te wandelen, om in de frisse lucht te verblijven en het draagt bij aan de stedelijke hygiëne.

De muzikent is opgebouwd uit fabrieksmatig gemaakte standaardelementen. Park en muzikent weerspiegelen de idealen van volksverheffing (foto Marije Strating)

De muziektent in het Houtmansplantsoen is er voor de verpozing. Na een korte wandeling over de lommerrijke paden die door het park meanderen, stimuleert het paviljoen om rust te nemen en, als er een muziekkuitvoering is, te luisteren. De muziektent is een van de sierelementen in het plantsoen dat als geheel tot doel heeft de bezoekers van het park iets 'positiefs' mee te geven. Het park is zo ontworpen dat het bijdraagt aan de morele vorming van de burgers. In dat opzicht is het park met de daarin opgenomen gebouwde elementen typisch 19e eeuws.

De in 1898 feestelijk in gebruik genomen muziektent is hecht geïntegreerd met de omgeving. Het ligt fraai op een centraal punt waar meerdere paden samenkomen. Op de ontwerptekening uit 1893 wordt het Pavillon de Gouda genoemd. De vormgeving van de alzijdige en geheel open constructie sluit aan op de herleving van de Hollandse renaissancestijl. Het bouwwerk is voornamelijk samengesteld uit geprefabriceerde en gestandaardiseerde vormen die zijn samengevoegd tot één geheel. Ook in die zin is de muziektent een exponent van de eeuw waarin serieproductie het langzaam maar zeker begon te winnen van ambachtelijk handwerk. Bij een ijzergieterij zijn acht kolommen van gietijzer besteld. Deze zijn voorzien van rijke ornamentiek zoals sierranden, profielen, guirlandes, acanthusbladeren en een composietkapiteel, passend bij het feestelijke karakter van de tent. Op de gietijzeren liggers tussen de kolommen is decoratief bandwerk te zien. Het houten dak met de grote overstek is afgedekt met een zinken roevendak en beschermt tegen zon en regen. Opvallend zijn de hoeken, die eindigen in zinken waterspuwers in de vorm van een gargouille (een soort drakenkop). De verticale richting van de kolommen wordt op het dak doorgezet door de bekroning in de vorm van een hoge piron (een piek met bolelementen). In 1984 verzorgen leerlingen van de plaatselijke lagere technische school de restauratie. Onderdelen zijn daarbij vervangen. Vooral in de zomer, als de zon schijnt en iedereen naar buiten wil, wordt de muziektent gebruikt voor opvoeringen. Buiten de officiële opvoeringen, kan eenieder er natuurlijk altijd zelf terecht om op muzikale wijze aan zijn of haar eigen levensgevoel uiting te geven.

Bronzen scheepsrompen op het monument voor de gebroeders De Houtman verwijzen naar de schepen waarmee zij hun reizen ondernamen (foto Ruud Hofman)

Gedenkteken Houtmannen: allegorische heldenverering

In de 19e eeuw was het gebruikelijk gedenktekens op te richten om gebeurtenissen of personen uit de vaderlandse geschiedenis in herinnering te houden. Het gedenkteken voor de gebroeders De Houtman, opgericht in 1880 in het ook naar dit tweetal vernoemde plantsoen, roept de daden in herinnering van deze in Gouda geboren zeevaarders. Als ontdekkingsreizigers stonden zij aan de wieg van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Je zou bij een dergelijk monument levensgrote beelden verwachten van de beroemde zeevaarders, maar niets is minder waar. Het monument draagt zijn opvoedende boodschap uit op een verholde, allegorische wijze en door middel van opschriften.

Anders dan de muziektent, is het herdenkingsmonument een uniek en eenmalig ontwerp. Het is vormgegeven in een aan het eclecticisme verwante stijl. Het gedenkteken heeft vooral een educatieve functie. De herinnering aan de grote daden van de gebroeders De Houtman, die ten goede kwamen aan het welvaren van de hele natie, moet ons volgens de initiatiefnemers ten voorbeeld dienen. Overigens kijken we nu anders aan tegen bepaalde elementen van hun heldendaden, zoals kolonisatie en de hardhandige hand waarmee dat toentertijd geschiedde. Niettemin kan hetzelfde monument ons nog steeds behulpzaam zijn bij het uitdragen van de huidige collectieve normen en waarden.

Xavier Stracké ontwerpt het monument voor de gebroeders Houtman. De vorm is klassiek: een afgeknotte obelisk met profilering (foto Marije Strating)

Bank- en kantoorbouw: visitekaartjes aan de Turfmarkt

Een van de opvallendste gebouwen aan de Turfmarkt is het voormalige bankgebouw op nummer 12. Als je er vlak langs loopt, valt het nauwelijks op, omdat de begane grond een relatief robuust en sober karakter heeft. Maar als je omhoog kijkt of aan de overkant van het water loopt, ontwaart je een rijk gedecoreerde voorgevel. Er gebeurt teveel om het in een keer te kunnen overzien. Je bent geneigd om te stoppen, en dat is precies wat de opdrachtgevers, de effectenmakelaars Knox en Dortland, destijds voor ogen hadden. Het gebouw is in 1897 ontworpen door de Goudse architect en aannemer H.J. Nederhorst, die veel en in diverse stijlen gebouwd heeft in Gouda. Voor dit effectenkantoor acht hij een Hollandse neorenaissancestijl geschikt. Een dergelijk bedrijf mag zich aan het eind van de 19e eeuw wel onderscheiden van de omgeving. Bovendien straalt de rijke architectuur uit dat het bedrijf voortvarend opereert, wat vertrouwen wekt bij potentiële klanten. En de stijl roept herinneringen op aan de vaderlandse geschiedenis, zodat het geworteld lijkt in de traditie. Een variant hiervan is het eclecticisme. Daar lijkt Nederhorst, die met genoeg putte uit de modellenboeken van de ornamentleveranciers, veel affiniteit mee te hebben. Nederhorst componeert de voorgevel, met daarin de zakelijke entree, zorgvuldig. De begane grond voert hij uit met onder meer robuuste, grote blokken, die zekerheid en stevigheid suggereren. Voor bankgebouwen is zo'n stevig vormgegeven onderbouw gebruikelijk. De verdieping daarboven is vormgegeven als hoofdverdieping. Dit deel van de gevel is voorzien van tal van geornamenteerde elementen, die op een maniëristische wijze zijn toegepast. Het meest duidelijk is de opeenvolging van witgeschilderde dierkoppen, pilasters, atlanten en halfronde zuilen. Vooral de atlanten, de beeldhouwde manfiguren die gebouwdelen dragen, kragen sterk uit en trekken aandacht naar zich toe. Ook de boogvelden zijn gevuld met reliëfs met figuratieve en decoratieve voorstellingen. Door de links in de gevel

geplaatste dakkapel en de twee spitsjes in het dakvlak krijgt de gevel een zeer levendig silhouet.

Nederhorst ontwerpt ook het naastgelegen pand, Turfmarkt 10. Dat heeft een rustiger vormgegeven voorgevel in een aan neorenaissance verwante stijl. Het interieur daarentegen is zeer rijk gedecoreerd, met ondermeer art-nouveau details. Voor een woonhuis acht de bouwer die opbouw geschikt.

Het interieur van Turfmarkt 12 is op de verdieping voorzien van een stucplafond in neobarokke stijl. In 1907 neemt Nederhorst het gebouw zelf als kantoorpand in gebruik. Blijkbaar ziet hij het gebouw als geschikt visitekaartje voor zijn eigen bedrijf. De stijl doet er niet eens zo veel toe, wel de wijze waarop de architect de middelen inzet. Uit het gebouw spreekt een betrouwbare en deskundige werkwijze.

De begane grond van dit voormalige bankgebouw aan de Turfmarkt 12 geeft door zijn robuustheid een indruk van zekerheid. De rijk versierde verdieping straalt welvaart en succes uit (foto Marije Strating)

Klaas de Vriesschool: doelmatig bouwen aan de Groeneweg

Op het eerste gezicht is het voormalige schoolgebouw aan de Groeneweg 30 niets bijzonders. En dat was precies de bedoeling. De soberheid van dit gebouw valt op, zeker in vergelijking met het kantoorpand aan de Turfmarkt 12. Daarvoor zijn vanuit commerciële motieven allerlei vormgevingselementen ingezet om het onderscheid met de omliggende bebouwing tot stand te brengen. Onderwijsvoorzieningen daarentegen zijn aan het eind van de 19e eeuw terughoudender vorm gegeven. Dat heeft enerzijds een pragmatische oorsprong. De overheid, die in de meeste gevallen de bouw van scholen financiert, is van mening dat dit gebouwtype sober en doelmatig moet zijn. Dat sluit aan bij een streven de financiën op verantwoorde wijze te besteden en verkwisting tegen te gaan.

Anderzijds ligt aan deze werkwijze ook een meer theoretische en tijdgebonden opvatting ten grondslag over 'waarheid' en 'karakter' in het bouwen. 'Waarheid' houdt in dat het exterieur overeenstemt met de indeling en functie van het gebouw. Een gebouw heeft een passend 'karakter' indien de indruk past bij de functie en de betekenis van het gebouw. In die hiërarchie moest een lagere school een andere indruk wekken dan een bankgebouw.

De voormalige twaalfklassige school aan de Groeneweg 30 past in die hiërarchische opbouw van de stad en is een exponent van doelmatig bouwen. Het is in 1884 gerealiseerd naar ontwerp van de stadsarchitect L. Burgersdijk. De toegepaste sobere neorenaissancestijl stemt naar zijn oordeel overeen met het Nederlandse karakter.

De gevels worden gedomineerd door regelmatig geplaatste eenvormige vensters. Voor de hoge lokalen aan de Groeneweg zijn dat schuifvensters. In de gevel aan het binnenterrein zijn het onder meer vierkante vensters van de gangzijde. Verlevendiging komt door eenvoudige middelen als muurankers, dorpels, ontlastingsbogen en gemetselde banden. Aan de Groeneweg staan twee tuitgevels, die oorspronkelijk als trapgevels waren uitgevoerd en in 1954 zijn veranderd. De

plint aan de onderzijde laat nog zien dat het gebouw oorspronkelijk met de voet tegen de Groeneweggracht was gebouwd. De vrijstaande gymzaal op het binnenterrein aan de achterzijde is in een gelijke stijl opgetrokken, zodat een eenheid is ontstaan. Het gebouw, hoewel specifiek als school gebouwd, blijkt ook voor andere functies te voldoen. Sinds 1994 is het na een verbouwing in gebruik als streekarchief.

Deze voormalige school aan de Groeneweg 30 is eenvoudig vormgegeven, zoals past bij de functie van het gebouw.

Het is een goed voorbeeld van het 'sober en doelmatig bouwen' (foto Ruud Hofman)

Architectuurhistoricus Dolf Broekhuizen is onderzoeker en adviseur op het gebied van cultureel erfgoed. Hij is gespecialiseerd in de 20e eeuwse architectuur in Nederland, scholenbouw en het modernisme. Voor Gouda en diverse andere gemeenten heeft hij wederopbouwarchitectuur onderzocht. Meer informatie: dbroekhuizen@kpnmail.nl.

KRAMERS' REKENBOEKJE

VOOR

MEISJES,

DRIE

Heb je ook wel eens geen zin om naar school te gaan? Dan moet je toch. School is verplicht! Dat is ongeveer 135 jaar geleden besloten.

TEKST EN FOTO'S: LILIAN VAN DER POEL

Naar school in de 19^e eeuw

In de 19^e eeuw komen er steeds meer fabrieken in Nederland. Er zijn een hoop mensen nodig om in die fabrieken te werken. Omdat kinderarbeid goedkoop is, zetten de fabrikanten ook kinderen aan het werk. En omdat de mensen arm zijn, hebben ze het loon van hun kinderen soms hard nodig om te kunnen leven. Je ziet dan ook dat er veel kinderen in de fabrieken werken. Eerst vinden de mensen dat wel goed. Maar dan blijkt dat er in de fabrieken veel ongelukken gebeuren. Machines zijn gevaarlijk, zeker voor kinderen. Ook is de lucht in de fabrieken ongezond en de kinderen moeten erg lang werken. Ze hebben geen tijd om naar school te gaan.

Leerplicht

Niet iedereen is het daar mee eens. Kinderen moeten naar school om te leren lezen en schrijven, vinden veel mensen. In 1874 maakt meneer Van Houten een wet. Hierin staat dat kinderen die jonger zijn dan 12 jaar, niet meer in fabrieken mogen werken. Deze wet heet het Kinderwetje van Van Houten. Dankzij deze wet kunnen veel kinderen nu naar school. Alleen geldt deze niet voor kinderen die op het land werken. Dat verandert pas in 1900, door de Leerplichtwet. Sindsdien moeten alle kinderen naar school.

Leren zonder boeken

Weet je dat de scholen van 150 jaar geleden helemaal geen boeken gebruiken? De meesters en juffen bedenken zelf wat zij de kinderen willen leren. Dat heeft nadelen. Het is veel werk voor de meesters en juffen. Ook leren de kinderen op die manier niet overal dezelfde dingen. Daarom beginnen mensen samen lesboeken te maken. Een uitgever in Gouda drukt veel van die lesboekjes. Die Goudse uitgever heet Van Goor. Het Groene Hart

Wist je dat...

... je in het Streekarchief Midden-Holland de lesboekjes van vroeger nog in het echt kan gaan bekijken?

... het gebouw van het Streekarchief vroeger ook een school was? Deze Klaas de Vriesschool aan de Groeneweg is ook in de 19e eeuw gebouwd. Het is een goed voorbeeld van hoe scholen er toen uitzagen.

... pas in de 19e eeuw echte schoolgebouwen worden gebouwd? Voor die tijd werden woonhuizen of andere gebouwen aangepast om ze als school te kunnen gebruiken.

... er door de Leerplichtwet heel veel nieuwe scholen gebouwd moeten worden? Alle kinderen moeten nu immers naar school. Alleen al in Amsterdam komen er wel 172 scholen bij na 1900. Zo is er voldoende plaats voor alle kinderen.

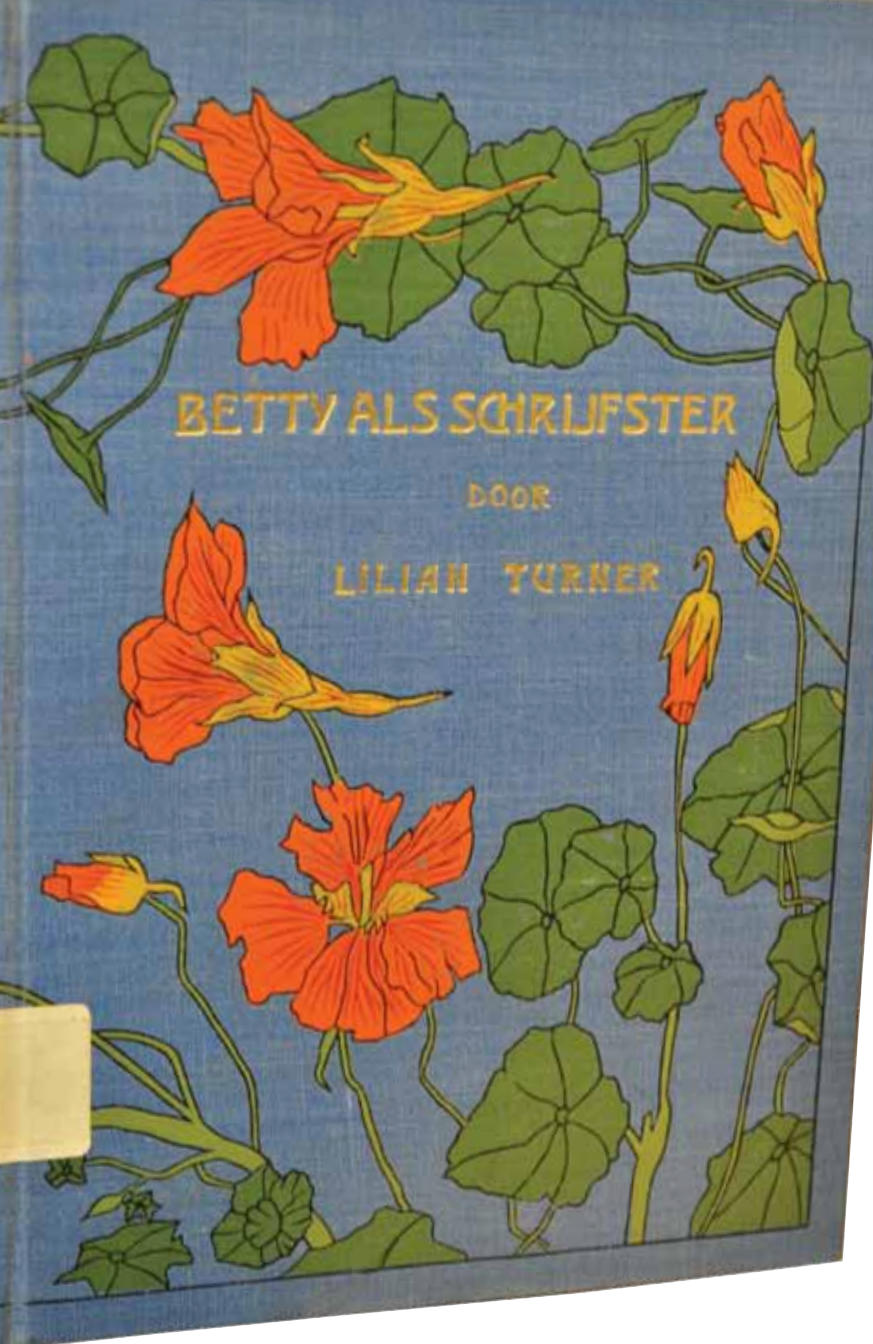
... er in Gouda nog één schoolgebouw gebruikt wordt dat in die tijd is gebouwd? Dat is de St. Aloysiuschool aan de Spieringstraat. Het is nog steeds een school. Als je deze school vergelijkt met nieuwbouwscholen, zie je dat deze school er heel anders uit ziet.

... de ramen van scholen uit deze tijd heel hoog zitten? Men dacht dat kinderen afgeleid worden als ze kunnen zien wat er op straat gebeurt. Als de ramen hoog zitten, zien ze alleen maar lucht (en misschien een keer een vogeltje). Kijk maar naar de foto hiernaast.

... op sommige scholen de kinderen met de hele school naar het badhuis gingen? Zo kregen ze tenminste één keer per week een grote schrobbeurt. De meeste huizen hadden toen nog geen stromend water, laat staan een douche!

er is wel een groot verschil: de jongens krijgen andere sommen dan de meisjes. Jongens krijgen moeilijke sommen. Ze leren plus- en minsommen, keersommen en delen. Dat wordt wiskunde genoemd. In de meisjesboekjes staan sommen over hoeveel doperwtten je nodig hebt om met 5 mensen te eten, hoeveel een meter stof kost en hoeveel limonadesiroop je nodig hebt als 10 kinderen iets willen drinken. Alleen maar sommen om goed het huishouden te kunnen doen! Gelukkig is dat nu anders. Iedereen leert nu echt hetzelfde.

Lilian van der Poel-de Schipper is historicus en tekstschrijver met als specialisme het schrijven voor kinderen. Zij ziet het als een uitdaging om geschiedenis levend te houden voor de jeugd. Lilian maakt deel uit van de redactie van Erfgoud. Voor meer informatie: lilian.vanderpoel@gmail.com

De boeken van de Goudse uitgeverij Van Goor worden aan het einde van de 19e eeuw steeds minder saai. Dit soort bloemversieringen zijn dan erg in de mode

Archief heeft bijna alle boeken van die uitgever bewaard. Sommige zitten zelfs nog ingepakt in het papiertje van honderd jaar geleden!

Saai boeken

Als je denkt dat de boeken die je nu op school gebruikt saai zijn, dan heb je het mis. De eerste schoolboeken, die zijn pas saai! Op de voorkant staat niets en in het boek zelf staan echt alleen maar oefeningen. Niet eens een foto of een leuke tekening. Alleen de rug van het boek is mooi versierd. Zo ziet het er mooi uit als je het in de kast zet.

Hoeveel doperwtten heb je nodig?

De belangrijkste vakken die de kinderen in de 19e eeuw moeten leren, zijn: lezen, schrijven en rekenen. Dat is nu nog steeds zo. Maar

Dit recept is afkomstig van Arthur Staneke (kookhuis Jantrus)

Ingrediënten voor het deeg

1 theelepel zout
300 gram bloem, gezeefd
150 gram koude boter, in blokjes
6 tot 8 eetlepels ijswater

Ingrediënten voor de vulling

3 eieren
1,5 deciliter room
1 eetlepel kappertjes
1 lente-uitjes in ringen
2 eetlepels fijngehakte platte peterselie
2 eetlepels fijngehakte dille
Zout en peper naar smaak
500 gram zalmpilet, in stukjes
1 ei, losgeklopt

Bereiding

Meng de bloem met het zout en snijd er met twee messen de boter tot stukjes ter grootte van een erwt door. Probeer zo snel mogelijk te werken; het deeg mag niet warm worden.

Voeg de helft van het water toe en prak dat er met een vork doorheen tot er een samenhangend deeg ontstaat (gebruik meer water als dat nodig is).

Maak een dikke schijf van het deeg, wikkel die in plasticfolie en laat hem minstens een uur rusten in de ijskast.

Rol het deeg uit op een met bloem bestoven aanrecht, vouw het in vieren en rol het nogmaals uit. Herhaal dit eventueel nog een keer.

Rol vervolgens tweederde van het deeg uit tot een ronde lap die groot genoeg is om een beboterde springvorm van 18-20 cm doorsnee plus een opstaande rand van circa 3 cm mee te bedekken.

Rol de rest van het deeg uit tot een ronde lap die als deksel kan fungeren en maak een gaatje in het

midden (met eventuele deegresten kan de pastei versierd worden). Zet de beklede springvorm en het losse deegdeksel in de ijskast en maak ondertussen de vulling.

Verwarm de oven voor tot 200 graden Celsius. Klop de eieren los met de room en voeg er kappertjes, lente-uitjes, kruiden en zout en peper aan toe. Leg de zalm in de springvorm en giet er het eiermengsel over.

Bestrijk de randen van het deeg met wat losgeklopt ei. Plak het deksel erop en knijp de randen goed aan. Versier het deksel eventueel met restjes deeg in de vorm van een vis.

Bestrijk alles met de rest van het losgeklopte ei en laat de pastei in 45 tot 50 minuten mooi bruin worden in de oven.

Laat de pastei even afkoelen op een rek en serveer hem.

STICHTING OPEN MONUMENTENDAG

bedankt haar hoofdsponsors:

Bouw- en aannemersbedrijf Th.J. van Dijk
Woonpartners Midden Holland
OGGI
Peterpaul Kloosterman ontwerp en typografie

en sponsors:

Hazenberg Archeologie
Houtman aannemingsbedrijf
Ontwikkelingsmaatschappij Bolwerk
Punselie Biscuit House
Alpha Makelaardij
Dupree Makelaars o.g.
Mozaïek Wonen
Den Hoed Aannemers
Jos van Kersbergen Timmerwerk en Restauratie

AL MEER DAN 100 JAAR TOPKWALITEIT WAAR U OP KUNT BOUWEN!

BOUW, VERBOUW EN RESTAURATIE

Vele bouwwerken zijn de afgelopen 100 jaar door ons gebouwd, verbouwd of gerestaureerd. Ons geheim? Expertise, zorg en toewijding. Samen met u creëren we omgevingen om te wonen, te werken of te recreëren. **Hoe kunnen wij u van dienst zijn?**

Bouwend Nederland
de vereniging van bouw- en infra-bedrijven

Marconistraat 68x Gouda
Telefoon (0182) 54 70 40
Internet www.vandijkgouda.nl

oggi

ONTWERPERS VAN
COMMUNICATIE

marketing
STRATEGIE
online media
WEBSITES
grafisch
ONTWERP

0 2 3 - 5 5 5 6 6 6 7

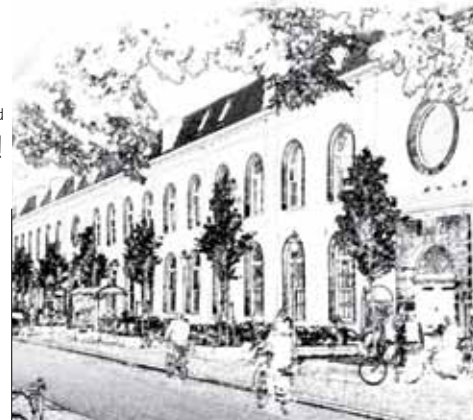
www.oggi.nl

"Ook in een historisch pand uit de 19e eeuw is het prettig wonen"

Woonpartners Midden-Holland
Thuis in Wonen!

Vestiging Gouda
Achterwillenseweg 22a
2805 JX Gouda

Kazernegebouw, Algraatenstraat, Gouda

Telefoon (0182) 59 70 70
E-mail vestiging.gouda@woonpartners-mh.nl
Website www.woonpartners-mh.nl

HUISSTIJLEN ▶ WEBSITES ▶ FLYERS ▶ BRO
▶ LETTERS ▶ FORMULIEREN ▶ HUISSTIJLEN
LOGO'S ▶ BOEKEN ▶ BEWEGWIJZERING ▶ CAR
▶ BRIEFPAPIER ▶ **TIJDSCHRIFTEN** ▶ LETTERS ▶
LETTERKAPPEN ▶ ADVERTENTIES ▶ DATABASE
▶ CARTOGRAFIE ▶ CD-ROM PRESENTATIES ▶

PETERPAUL KLOOSTERMAN
ONTWERP EN TYPOGRAFIE

KUIPERSTRAAT 22
2801 NS GOUDA

T 0182 522333
M 06 24624057

PETERPAUL@2PK.NL
WWW.2PK.NL

